

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN SOSIAL
VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA MALİYYƏNİN ROLUNUN
ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Rüstənzadə Sevinc Loğman

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____
imza
“ ____ ” _____ **22** ____ -ci il

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN SOSİAL
VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA MALİYYƏNİN ROLUNUN
ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə menecmenti

Qrup: 646

Magistrant:
Rüstənzadə Sevinc Loğman
qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos.Qurbanov Bayraməli Şükür
oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm Andı

Mən, Rüstəmzadə Sevinc Loğman qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında maliyyənin rolunun artırılması istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA MALİYYƏNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Dissertasiya işinin aktuallığı işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında və dövlətin sosial siyasətinin əhəmiyyətindədir. Sosial sahə iqtisadi sahə ilə sıx bağlı olduğundan hər iki sahədə siyasətçilər bir -biri ilə əməkdaşlıq etməlidir. Onlardan birində dəyişiklik cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir edəcək, buna görə də ahəngdar qarşılıqlı əlaqə lazımdır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycan Respublikasında sosial sahədəki siyasəti, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması və bu sahədə maliyyənin rolunun artırılmasını təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin təhlili zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın hər mərhələsində dissertasiyada həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat bazası kimi yerli və xarici müəlliflərin əsərlərindən, elmi məqalələrdən, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələrindən internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu yeni olduğu üçün bütün məlumatlar yalnız internet üzərindən araşdırılmışdır. Məlumatın azlığı tədqiqat işini məhdudlaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatda sosial sahədə maliyyənin təkamül istiqamətləri əsaslandırılmış, maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi və sosial problemlərin və sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması, perspektivlərin açılması üçün ən prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Sosial vəziyyətin müəyyənləşdirilməsinə, yoxsulluq probleminin öyrənilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmalar nəzərdən keçirilir və sistemləşdirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat nəticələrindən, təklif və tövsiyələrdən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində və digər tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, işğaldan azad edilmiş ərazilər, sosial vəziyyət, iqtisadi inkişaf, maliyyə sistemləri, maliyyə mexanizmləri.

“INCREASING THE ROLE OF FINANCE IN IMPROVING THE SOCIAL SITUATION OF THE POPULATION IN THE LIBERATED TERRITORIES”

Summary

The actuality of the subject: The relevance of the dissertation is in improving the social situation in the liberated territories and the importance of the state's social policy. Because the social sphere is closely linked to the economic sphere, politicians in both areas must cooperate with each other. A change in one of them will affect all spheres of society, so harmonious interaction is needed.

Purpose of the research: The purpose of the study is to analyze the policy in the social sphere in the Republic of Azerbaijan, to improve the social situation in the liberated territories and to increase the role of finance in this area and to make recommendations for its improvement.

Used research methods: The system analysis method is applied, where the problem is analyzed in terms of historical development related to economic development. At each stage of the research, the dissertation used both general scientific analysis methods, as well as logical analysis and expert evaluation methods, economic and statistical methods and comparison methods.

The information base of the research: The research database used works of local and foreign authors, scientific articles, statistics of the State Statistics Committee and Internet resources.

Restrictions of research: As the topic is new, all information was researched only on the Internet. Lack of information limits research.

The novelty and practical results of investigation: The research substantiates the evolution of finance in the social sphere, identifies the most priority areas for improving the financial mechanism, improving economic and social problems and the social situation, opening prospects. Theoretical and methodological approaches to determining the social situation and studying the problem of poverty are considered and systematized.

Scientific-practical significance of results: Research results, suggestions and recommendations can be used to improve the social situation in the liberated areas and other research.

Keywords: *II Karabakh war, liberated territories, social situation, economic development, financial systems, financial mechanisms.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABAD	Ailə Biznesinə Asan Dəstək
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BMTİP	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
COVID-19	Koronavirus pandemiyası
DQMV	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti
DOST	Operativ Sosial Təminat Agentliyi
FAO	Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı
İAEƏ	İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər
KOM	Kiçik və Orta Müəssisələr
KOS	Kiçik Orta Sahibkarlıq
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
UNHCR	Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı
USAID	ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ	11
1.1. Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi.....	11
1.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması sahəsində mövcud olan problemlər.....	24
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASININ MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİ.....	31
2.1. Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında dövlət maliyyəsinin rolu və əhəmiyyəti	31
2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəl bölmənin inkişaf etdirilməsinin əhalinin sosial vəziyyətinə təsirinin təhlili.....	38
2.3. Azad olunmuş regionlara xarici investiyaların cəlb olunması imkanları	48
III FƏSİL.İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ MALİYYƏNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ... 	58
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ayrılmış dövlət maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları.....	58
3.2. Özəl bölmənin inkişaf etdirilməsində maliyyə metod və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
Cədvəllərin siyahısı	79
Qrafiklərin siyahısı.....	79
Diagramların siyahısı	79
Sxemlərin siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dövlətin inkişafının ayrılmaz şərti onun sosial sahədə inkişafıdır. Həqiqətən də, ölkəmizdə olan sosial dövlət nəzəriyyəsinə görə, əsas vəzifə layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Balanslaşdırılmış sosial siyasət olmasa, dövlət heç vaxt lazımı sosial inkişaf səviyyəsinə çata bilməz. Bununla birlikdə, sosial siyasət illər ərzində islah edilə bilər və onun fəaliyyətinin nəticələri sosial vəziyyəti yaxşılaşdırmayacaq. Bu vəziyyətdə sosial sahənin tam təhlili tələb olunur. Əsas çatışmazlıqların nə olduğunu, hansı tərəflərin davamlı inkişaf etdiyini və minimal müdaxilə tələb olunduğunu bilməlisiniz. Hansı tədbirlərin lazımsız olaraq xaric edilməli olduğunu və bu və ya digər istiqamətdə sabitliyi qorumaq üçün hansı tədbirlərin hazırlanmalı olduğu da aydın məsələdir.

Azərbaycan ordusunun 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın işğalçı silahlı qüvvələrinə qarşı əks hücumda qazandığı böyük qələbədən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa olunması istiqamətində işlər görülməyə başlandı. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial vəziyyəti yaxşılaşdırmaq istiqamətində dövlətin və onun maliyyəsinin rolu mühüm amildir. Böyük problemlər məlumdur, lakin onların həlli üçün ciddi addımlar atılmamışdır. Sosial sahədə xarici siyasətə güvənmək milli sosial siyasət problemlərinin həll yollarından biridir. Dissertasiya işinin aktuallığı işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında və dövlətin sosial siyasətinin əhəmiyyətindədir. Sosial sahə iqtisadi sahə ilə sıx bağlı olduğundan hər iki sahədə siyasətçilər bir -biri ilə əməkdaşlıq etməlidir. Onlardan birində dəyişiklik cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir edəcək, buna görə də ahəngdar qarşılıqlı əlaqə lazımdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Öyrənilən mövzuya uyğun tədqiqat vacibdir, çünki bu mövzunun ətraflı öyrənilməsi ölkəmizin və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün böyük perspektivlər açacaqdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin həm infrastruktur, həm də sosial sfera baxımından bərpa edilməsi ölkəmiz üçün əsas məsələlərdəndir. Sosial vəziyyətin bərpa edilməsində dövlətin və onun maliyyəsinin rolunu araşdırmaq tədqiqatın vacib məsələsidir. Tədqiqat işi

yazılarkən həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların tədqiqatlarından və elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycan Respublikasında sosial sahədəki siyasəti, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması və bu sahədə maliyyənin rolunun artırılmasını təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verməkdir. Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini təyin etmişdir:

- Sosial siyasətin mahiyyətini təhlil etmək, sosial siyasətin prinsiplərini öyrənmək;
- Sosial siyasətin əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial sahədəki problemləri müəyyənləşdirmək;
- Dövlət maliyyəsinin və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında maliyyənin rolunun araşdırılması;
- İşğaldan azad olunmuş regionlara xarici investiyaların cəlb edilməsi imkanlarını təhlil etmək;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəl bölmənin inkişaf etdirilməsi üçün maliyyə metod və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqat işinin obyekt Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş əraziləridir. Tədqiqatın predmeti isə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial vəziyyətin təmin edilməsi və bu sahədə dövlətin maliyyəsinin rolunun artırılmasıdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin təhlili zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın hər mərhələsində dissertasiyada həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metodlardan, xüsusilə də müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat bazası kimi yerli və xarici müəlliflərin əsərlərindən, elmi məqalələrdən, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələrindən, internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda COVID-19 koronavirus pandemiyası ilə bağlı digər məlumatlar yalnız internetdə mövcuddur. Məlumatın azlığı tədqiqat işini məhdudlaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatda sosial sahədə maliyyənin təkamül istiqamətləri əsaslandırılmış, maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi və sosial problemlərin və sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması, perspektivlərin açılması üçün ən prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial vəziyyətin müəyyənləşdirilməsinə, yoxsulluq probleminin öyrənilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmalar nəzərdən keçirilir və sistemləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat nəticələrindən, təklif və tövsiyələrdən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində və digər tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin səmərəlilik göstəriciləri cəmiyyətdə var olan sosial və iqtisadi strukturdan və keyfiyyətdən asılı olmuşdur. Sosial və iqtisadi islahatların göstəriciləri yuxarı olan və vergidən yayınma halları ümumiyyətlə daha azan ölkələrdə insan kapitalı da yüksəkdir. İnsanlar sosial və fərdi varlıq olaraq cəmiyyətin ayrılmaz hissələrindən biridir. İqtisadiyyatları İkinci Dünya Müharibəsi zamanı demək olar ki, dağılmış Almaniya və Yaponiya yüksək insan kapitalı sayəsində öz iqtisadiyyatlarını yenidən qurdular və çox qısa müddətdə yüksək artım templərinə çatdılar. Lakin heç vaxt müharibə görməmiş və yalnız iqtisadiyyatlarını dəyişən bir çox ölkələr (keçmiş Sovet İttifaqının bəzi ölkələri də daxil olmaqla) iyirmi il əvvəl iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmayıb. İnsan iqtisadi islahatların subyektivi olduğu halda, digər tərəfdən bu siyasətin hədəfi kimi görünür. İnsan kapitalı fəaliyyət göstərilən institusional və sosial mühit cəmiyyətə uyğun qeyri-rəsmi və formal institutlarının formalaşması prinsiplərinin daha dərinə təhlilini tələb edən ikilik üçün xarakterikdir.

Bu problemlər iqtisadi ədəbiyyatda adekvat təhlil edilmişdir. İqtisadi inkişaf üzrə sosial amillər mövcuddur, onları iqtisadi komponentlərdən ayırmaq mümkünsüzdür. Müəyyən iqtisadi nəzəriyyələr üzrə cəmiyyətdə sosial problemlər iqtisadi problemlərdən ayrıca həll edilir. Əvvəlcə iqtisadi problemlərin, sonra sosial problemlərin həll edilməsi fikri yanlış olmaqla yanaşı, həm də təhlükəlidir. Hazırki sosial və iqtisadi bərabərsizlik, sosial problemlər, əhalinin müxtəlif qrupları və təbəqələri arasında əməkdaşlıqlar, vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırmaq, tərəfdaşlıq prinsipləri praktiki olaraq davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas və müəyyənedici amillərdir (Musayev A.F. 2012: s.345).

Tarixi təkamül zamanı bəşəriyyət müxtəlif idarəetmə formaları yaratdı və inkişaf etdirdi. Hər biri dövrün izini daşıyırdı və dövlətə müəyyən funksiyalar bəxş edən cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlirdi. Sosial öhdəliklər onların arasında sonuncu deyildi. Dövlətin sosial funksiyalarının artan rolu XIX əsrin ortalarında xüsusilə nəzərə çarpdı. Eyni zamanda bu yeni keyfiyyətin elmi təhlilinə ehtiyac yarandı. Rifah dövləti anlayışı 1850 -ci ildə Lorenz von Stein tərəfindən elmi dövriyyəyə girdi və bu fenomenə xas olan bütün komponentləri ən tam şəkildə ehtiva etdi. Bundan əlavə, bu yanaşma, dövlətin ənənəvi məsuliyyətləri haqqında yeni bir anlayış nümayiş etdirən bir sıra müddəalar təqdim etdi. Sosial qrupdan asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün hüquq bərabərliyinin qorunması, güc funksiyaları ilə sosial və iqtisadi sahələrdə irəliləyiş təmin etmək - Steinə görə sosial dövlətin fəaliyyətinin əsas məzmunudur. Bu fikri təkcə onun özü deyil, S.Kalaşnikov kimi müasir politoloqlar da daxil olmaqla bir çoxları (Y. Ofner, A. Vaqner) də bölüşürdülər. Beləliklə, burada ilk növbədə ön planda əvvəllər olduğu kimi cəmiyyətlə dövlətin deyil, fərdlə dövlətin əlaqəsi dayanır. İnsanın tam inkişafına dövlət dəstəyi məcburi hala gəlir.

Dövlət vətəndaşların rifahı üçün məsuliyyət daşıyır və sosial dəstəyin olmasını təmin edir, bütöv bir sosial təminat və sosial müdafiə sistemi yaradır. Dövlətçiliyin mahiyyətində və fərdin istehsal prosesində və cəmiyyətdəki rolunda dəyişiklik var. Və bununla yanaşı, bunun ideoloji şüuru da var. S.Kalaşnikovun fikrincə, sosial funksiyaların dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi qismən sosialist ideyalarının inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. Dövlətin yeni xüsusiyyətləri ilə sosialist ideyası arasında bir çox paralellər aparmaq olar. Ancaq bu gün aydındır ki, dövlət sosial funksiyaları yerinə yetirə bilər və mahiyyətə həmin dövlət sosialist deyil. Bu, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində sosial qanunvericiliyin, yəni həyatın müəyyən sahələrində zəmanət verən qanunlar toplusunun ortaya çıxması sayəsində mümkün olmuşdur. Bunlara tibbi sığorta, pensiya, ailə müavinətləri və s. haqqında qanunları da əlavə edə bilərik. Rifah dövləti ideyası inkişaf etdikcə onun hüquqi mahiyyəti də ortaya çıxdı (Калашников С. 2002: с.50).

Bir anlayış var idi - qanuna əsaslanan sosial dövlət. İlk dəfə G. Geller tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Vətəndaşların sosial hüquqlarının təminatlarını rifah dövlətinin əsası olaraq qeyd edirdi. Beləliklə, sosial hüquqlar onun ayrılmaz funksiyası olaraq dövlətə verildi. Onlar dövlətin bütün hüquqi çərçivəsinin aparıcıları oldular və şəxsi insan hüquqlarını təməl daş halına gətirərək onu dəyişdirdilər. Şəxsə diqqət yetirmək hər şeyi dəyişdi - seçki hüququndan tutmuş onu universal hala gətirməyə, dövlətin siyasi mahiyyətinə qədər, sosial yönümlü hala gətirməyə qədər dəyişdi. Rifah dövləti haqqında belə bir anlayış, fərdin hüquqlarının və cəmiyyətlə əlaqəli vəzifələrinin bölgüsündə bir nisbətə səbəb oldu. Bu, cəmiyyətin siyasi inkişafı prosesində ortaya çıxsada, sosial insan hüquqları ideyasının ictimai şüurda tədricən formalaşması ilə əlaqədardır. Bir çox hüquqşünas hətta hüquqi və sosial dövlət anlayışlarının vahid bir bütövlüyə birləşməsinə qarşı çıxdı. Bununla belə, S. Kalaşnikovun fikrincə, sosial fəaliyyətin inhisar subyekti olaraq dövlətin xüsusi statusunun yaranmasına səbəb şəxsin sosial hüquq və vəzifələrinin asimmetriyası idi. Dövlət xüsusi bir statusla yanaşı ictimai malları yenidən bölüşdürmək üçün xüsusi bir hüquq aldı və bununla da insanların rəsmi bərabərliyini təmin etdi. Sosial dövlət nəzəriyyəsi rifah dövləti fikrində daha da inkişaf etdirildi. Bu konsepsiyanın əsas prinsipi dövlətin sosial siyasəti ilə vətəndaşların tam məşğulluğunda müəyyən bir gəlir səviyyəsi təmin etməyə yönəlmiş vahid iqtisadi siyasət arasındakı sıx əlaqənin anlaşılması idi. Bu fikirlərin atası ingilis V. Beveridge idi. Onun məruzəsi sosial siyasət sahəsində teorizasiyadan konkret qərarlar qəbul etməyə və milli dövlətlər çərçivəsində sosial xidmətlər göstərməyə keçid üçün ilk təkan oldu. Rifah dövlətinin nəzəriyyəçiləri və praktikləri dövlətin göstərdiyi sosial xidmətlərin təzminat olmayacağına inanırdılar (Калашников С. 2002: с.50).

Əlavə etmək olar ki, məhz rifah dövlətinin əksinə olaraq Qərb ölkələrində inkişaf etdirilən rifah dövləti idi. Bu anlayış 50-60-cı illərdə mövcud olmuşdur. XX əsrdə inkişaf etmiş ölkələrdə sərvət kəskin artdı və bu da sığorta sənayesinin inkişafına təkan verdi. Sığorta xidmətlərinin geniş yayılması Qərb ölkələrinin sosial sisteminin bənzərsiz görünüşünü yaratdı. Əksər yerlərdə sosial sığorta

ictimailəşdi və bir çox sosial xidmət sığortaya çevrildi, məsələn, sağlamlıq sığortası. Bundan əlavə təkcə sığorta haqqı ödəyənlərə deyil, həm də ödəyə bilməyənlərə də tətbiq olunmağa başladı. Bu yanaşmanın əsası sosial dəstəyin universallığını təyin edən və həyatın universal göstəricilərini rəhbər tutan həmrəylik prinsipi idi. Beləliklə, yalnız nisbi bərabərlik qorunmadı, həm də ictimai yaxşılığa verdiyi töhfələrdən asılı olaraq hər kəsi əməyinə görə mükafatlandırmaq fərsəti olaraq kommunikativ ədalət əldə edildi. Yalnız əlavə etmək olar ki, rifah dövləti üçün həmrəylik prinsipi maddi sərvətlərin yenidən bölüşdürülməsi ilə eyniləşdirilmiş bərabərlik ideyasını mənimsəmişdir. Zənginlərdən kasıblara yenidən bölgü bu dövlətin əsas sosial funksiyasına çevrildi. Bu prinsip sosialist nəzəriyyəsi üçün daha xarakterik olan hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hərəyə işinə görə prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Ancaq burada da vahidlik yoxdur.

Sosial bir sistem yaradarkən milli dövlətlər, ehtiyaclarına uyğun olaraq nəzəri sxemləri üyüdərək, ən populyar ideoloji bazaya güvənirdilər. Bununla belə, S.Kalaşnikovun qeyd etdiyi kimi, sosial dövlətin milli modellərinin inkişafı sosial dövlətin mahiyyətini dərinlən dərk etməyə və onun dəyişməz, sistem formalaşdırıcı xüsusiyyətlərini təcrid etməyə kömək etdi. Bu mərhələdə rifah dövləti konsepsiyası inkişaf etməkdə olan dövlətin əsas sosial xüsusiyyətlərini təsvir edən, müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə özünü göstərən, lakin ümumi prinsiplərin dəstəklənməsinə əsaslanan ümumi konsepsiya kimi təsbit edilmişdir (Калашников С. 2002: с.50).

Belə prinsiplər toplusu ilə milli zəmində olan sosial dövlətlər fərqli görünür. Şərti olaraq, V. Torlopova görə, onları üç qrupa bölmək olar: liberal, mühafizəkar və sosial demokratik (ideoloji əsaslara görə). Liberal dövlətlərə ilk növbədə ABŞ, Kanada, Avstraliya daxildir. Burada tarixən Protestant əxlaqının liberal dəyərlərinə diqqət yetirildi. Liberalizm nəzəriyyəçiləri sosial ədalətə çatma ehtimalını tanıyırlar, lakin əhalinin ən kasıb təbəqələrini dəstəkləməyi zəruri hesab edirlər. Bununla birlikdə sosial təminat sistemi vətəndaşların əmək motivasiyasına xələl gətirməməlidir. İnsan əməyi ilə rifahını yaxşılaşdırmalıdır. Bundan əlavə, müavinətlərin yenidən bölüşdürülməsi insanın minimum layiqli yaşayış şəraiti

hüququnun tanınması prinsipinə əsaslanmalıdır. Mədəni varlığın yuxarı və aşağı sərhədi var və hamı üçün təmin edilmiş hüquqlar məkanını təsvir edir. Bu, sosial sistemin bütün sahələri üçün aşağıdakı müddələrdən ibarət olan praktiki nəticələrə gətirib çıxarır:

- Vasitələr sınaqdan keçirilməlidir;
- Faydalar yalnız aşağı gəlirli insanlar üçündür.
- Sosial müavinət almaq hüququ ciddi qaydalara tabedir.
- İş sosial təminat proqramlarının təmin edilməsinin bir hissəsini öz üzərinə

götürür.

Üstəlik bu ölkələrdə ədalət prinsipi ziyanın ödənilməsi prinsipinə keçdi, yəni sosial risklər qurban anlayışı ilə əvəz olunmuşdur. Yalnız qurban kimi tanınmaqla bir şəxs təzminat almaq hüququna malikdir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi sosial dəstəyin fərdi yanaşmasının bir qrupa yenidən yönəldilməsinə səbəb oldu. Özlərini qurban kimi təqdim edən müəyyən sosial qruplar sosial yardım və büdcə köçürmələri istəyirlər. Eyni zamanda, əvvəlki nəsillərə nisbətən zərər anlayışını genişləndirmək təcrübəsi geniş yayılmışdır. Bu təcrübə insanları böhranlardan çıxmağa sövq etməyən asılı bir əhval-ruhiyyənin və sosial faydaları itirmək qorxusunun yaranmasına səbəb oldu. Buna görə də, liberal dövlətlərin sosial praktikası ciddi şəkildə tənqid olunur. Hətta bu sistemin böhran içində olduğunu söyləyə bilərsiniz. Tapdıqları yeganə çıxış yolu sosial faydaları azaltmaq və sosial sahə ilə məşğul olan aparat xərcləri azaltmaq, həmçinin vətəndaşların şəxsi təşəbbüsünü stimullaşdırmaqdır (Побережная О.Е. 2004: с.302-309).

Kontinental Qərbi Avropaya xas olan sosial dövlətin mühafizəkar modeli mühafizəkarlıq ideologiyasından irəli gəlir. Həll etdiyi əsas dilemma, bir tərəfdən sosial sabitliyə ehtiyac, digər tərəfdən isə bazarın potensial dağıdıcı təbiətidir. Mühafizəkar ideoloqlar bu problemin həllini dövlət tərəfindən sosial xidmətlərin göstərilməsinə, dövlət planlamasına pragmatik yanaşmada görürlər. Bu yanaşma təcili, kəskin sosial problemlərin həllinə cəmləşməyə imkan verir. Siyasi yollarla insanları xoşbəxt etməyə çalışmayın. Xüsusi çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışmaq daha yaxşıdır.

Praqmatizmin digər tərəfi dövlət siyasətinin sosial məqsədlərə yönəlməsidir, yəni bir insanın cəmiyyətdəki nüfuzunun artması, hər kəsdə öz taleyi üçün məsuliyyət hissinin formalaşdırılması və sairədir. Müvafiq olaraq, dövlətin əsas vəzifəsi bütün vətəndaşlara inkişaf üçün bərabər imkanlar verməkdir. Mühafizəkar siyasətin əsasını dövlət, özəl sektor və ictimai və xeyriyyə təşkilatları arasında tərəfdaşlıq ideyası təşkil edir. Sosial sahədə qarışıq iqtisadiyyat prinsipi üstünlük təşkil etməlidir ki, bu da sosial bazar iqtisadiyyatını yaradır. Şəxsi azadlığı təmin edir, iqtisadi gücün cəmləşməsinə maneə törədir, rəqabəti artırır və əhalinin ən ehtiyacı olan qruplarına kömək edir (Побережная О.Е. 2004: с.302-309).

Rifah dövləti ümumi razılışma ilə zənginlərin yoxsullara, xəstələrə sağlam maaş ödəməyə və əmək qabiliyyətli insanların əlillərin xərclərini ödəmələrinə görə sosial həmrəyliyi nəzərdə tutur. Ancaq bu, ehtiyacı olanlara və ya ehtiyacı olanlara yardım edənlərə pay verən ümumi bir sosial təminat deyil. Rifah dövləti yüksək effektiv sosial bazar iqtisadiyyatının yaradıcısı və hər kəs üçün layiqli həyat təmin edən güclü sosial siyasətin mənbəyidir. Vətəndaşlara, xüsusən də əhalinin ən həssas təbəqələrinə təsirli bir sosial dəstək sisteminə ehtiyacımız budur. Yeri gəlmişkən, bu, orta təbəqə də daxil olmaqla, digər sosial qrupların nümayəndələrinin dövlətin sosial təminatlarından kənar qalmaları demək deyil. Müəllimlər, həkimlər, yaradıcı ziyalılar, tələbələr, çoxuşaqlı ailələr - həmişə dövlətin xüsusi diqqət zonası olmuş və qalmaqdadır. Rifah dövləti hər bir mühəndisin, aqronomun, iqtisadçının, texnoloqun, dizaynerin nəinki öz ixtisası üzrə işləmək və layiqli əmək haqqı almaq, həm də peşəkar karyera qurmaq, peşəkar və intellektual olaraq inkişaf etdirilməsidir. Bu o deməkdir ki, bacarıqlarınızı daim təkmilləşdirmək, yeni tətbiq olunan texnologiyaları öyrənmək üçün real imkanınız var. Və bunun üçün ödənişlər (əmək haqqı), nəticədə ədalətli olmalı, ən azından bölgə iqtisadiyyatı üçün ortalamadan aşağı olmamalıdır.

Həmçinin elm adamlarının mövcud mövqelərini ümumiləşdirməklə yanaşı, dövlət idarəçiliyinin sosializm prinsiplərinin həyata keçirilməsi təcrübəsini ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, rifah dövləti hüquqi demokratik bir dövlətdir, bir insanın ləyaqətli bir həyatı və sərbəst inkişafı, hər kəsin yaradıcı potensialının

özünü hərtərəfli reallaşdırması üçün lazımı şəraiti yaradan və təmin edəndir. Qanunvericilik səviyyəsində rifah dövləti iqtisadi və sosial siyasəti ilə hüquq - mühafizə və hüquq tətbiqetmə təcrübəsi ilə bir insanın və vətəndaşın iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını təmin edir, azadlığı və mülkiyyətini qoruyur, bunun əsasında sosial sülhü, iqtisadi artımı təmin edir.

Rifah dövlətinin əsas prioritetləri:

a) maddi bərabərsizliyin səviyyəsini azaldılması, bir insanın qorunması mənasını verən layiqli həyat və sərbəst inkişafın təmin edilməsi üçün şərait yaratmaq - əməyin mühafizəsi;

b) mənzil fondunun qorunması və artırılması, mənzil-kommunal xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması;

c) yoxsulluğun aradan qaldırılması, ailəni, analığı, atalığı və uşaqlığı, əlilləri və yaşlı vətəndaşları dəstəkləmək;

d) orta təbəqə üçün pensiya sistemi formalaşdırmaq;

e) sosial sığorta sisteminin səmərəliliyinin və etibarlılığının artırılması, sosial xidmətlər şəbəkəsinin artırılması, mövcud olanın təkmilləşdirilməsi və yeni xeyriyyəçilik formalarının axtarışı;

f) yüksək keyfiyyətli və yüksək səmərəli iş üçün motivasiya mexanizmlərinin hazırlanması;

g) təhsil sisteminin yeni nəsil peşə standartları əsasında inkişafı, müasir peşə əxlaqının formalaşdırılması və bunun əsasında mümkün olan ən yüksək məşğulluğun təmin edilməsi, yüksək keyfiyyətli hər bir iş yerində azad işləmək, habelə əmək kollektivlərini ləyaqətsizlərdən təmizləmək;

h) dövlət təqaüdlərinin, müavinətlərin və digər sosial müdafiənin optimallaşdırılması ilə bağlı narahatlıq - indi ölkəmizdə onlardan ailələrin təxminən 60% -i istifadə edir;

i) durğunluq, asılılıq, peşəkar rəqabətsizlik, korrupsiya və bürokratiya ilə mübarizə (Охотский Е.В. 2012: с.30-44).

Cəmiyyət insanların birlikdə yaşaması üçün yeganə, tarixi və davamlı yoldur. Cəmiyyətdə sabitlik və bütövlük onun daxili strukturunun arasında olan funksional

asılılıq ilə müəyyənləşdirilir. Tarixi inkişafın nəticəsi olaraq cəmiyyət üzrə davamlı inkişafda proseslər baş verir. Bu proseslər dinamik xarakter daşıyır və iqtisadi, siyasi, sosial və digər amillər nəticəsində müxtəlif təsirlərə malikdir. İqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq əhali üçün gəlirlərin artımı sosial strukturun iqtisadi parametrlər (gəlir, məxaric, sosial transfertlər və s.) baxımından dəyişməsinə səbəb olur. Bu da fərqli sosial və iqtisadi proseslərə gətirib çıxarır. Beləliklə, aztəminatlı ailələr gəlirləri yüksək və orta gəlirli qruplara keçirlər. Nəticədə sosial və iqtisadi bərabərsizliklərdə fərqli vəziyyət yaranır. Vergi dərəcələri və vergi üzrə siyasətdə baş verən dəyişikliklər adambaşına gəlir bölgüsündə də mövcud vəziyyəti dəyişir. Bu dəyişikliklər əhalinin bütün qrup və təbəqələrini əhatə etdiyindən baş verən keçid proseslərinin qiymətləndirilməsində problem yaranır. Sosial-iqtisadi inkişaf əhalinin təhsili, tibbi xidmətlərdən istifadə edilməsi və sosial transfertlərin bölüşdürülməsi üçün yeni, səmərəli şəraitə yol açır.

Demoqrafik proseslərə təsir əhali üzrə dinamikada, yaş və cins strukturlarında birbaşa fərqlər yaradır, cəmiyyətin demoqrafik parametrlərində struktur fərqlərinə gətirib çıxarır. Müxtəlif fərqlər sistemi olan cəmiyyət onun ümumi prinsiplərini qəbul edir. Cəmiyyətin strukturu bir tərəfdən vahidlər kimi onun təşkilati münasibətlərini müəyyən edir, digər tərəfdən sosial həyatın geniş təkrar istehsalı təminləşdirir. Cəmiyyətimizdə gedən proseslərin elmi öyrənilməsinin məqsədləri müxtəlifdir. İqtisadi inkişaf cəhətdən istənilən modelin seçilməsi cəmiyyətimizdə gedən proseslərin səbəbləri, cəmiyyətin üzvləri üçün mənafeyin, istehlakçı davranışının və motivasiyasının təhlilini tələb edir (Musayev A.F., Qarayev İ.A. 2013: s.67-86).

İnsanların mütəmadi olaraq qarşılaşdıqları problemlərin səbəblərini müəyyən etmək və onlara təsir edə biləcək mexanizmləri qurmaq sosial elmlərin əsas vəzifələrindən biridir. Dövlət siyasətinin səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biri cəmiyyətdə sosial və iqtisadi strukturun və onun inkişafı üçün dinamikanın uyğun şəkildə müəyyən edilməsidir. İstənilən ölkədə insanı düşündürən, narahat edən və həllini tələb edən problemlər cəmiyyətin struktur problemlərini müəyyən edir. Fakt budur ki, cəmiyyətimiz fərqli iqtisadi gəlirə və müxtəlif sosial-iqtisadi

motivasiyaları olan insanlara malikdir. Cəmiyyət üzrə problemlərə müxtəlif formalarda yanaşmalar əhali üçün fərqli təbəqə və qrupların sabit xüsusiyyətlərə malik sosial və iqtisadi davranışlarının öyrənilməsini və təhlilini həyata keçirir. Əhali üçün oxşar həyat təzi və sosial statusu olan hissələri sosial qruplar adlandırılır. Cəmiyyətimiz fərqli sosial qrupların sistemidir. İstənilən sosial qrupda müxtəlif maraqlar, gəlir gətirən xüsusiyyətlər, istehlakçı davranışı var. Bəzi hallarda müxtəlif sosial qrupların maraqları toqquşur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi əhalinin sosial struktununun sosial qruplar birlikdə müəyyənləşdirir. Sosial qruplara nəzər salsaq görürük ki, demoqrafik, iqtisadi və başqa göstəricilər əsasında fərqli siniflərə bölünür. İqtisadi parametrlərə görə aşağı, orta və yüksək gəlir qruplarına bölmək olar. Demoqrafik parametrlərə görə əhalinin çox olması, uşaqların sayının az olması və s. qruplaşdırılıb (Musayev A.F., Qarayev İ.Ə. 2013: s.68).

Son zamanlarda müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə iqtisadi inkişafda proseslərin əhali üzrə həyat səviyyəsinin və maddi rifahı göstərən sosial parametrlərin vasitəsi ilə ifadəsi geniş yer almışdır. Müxtəlif sosial qruplarda maraqları əks etdirən sosial parametrlər əhali üçün ümumi həyat səviyyəsini göstərən inteqrasiyalara bölünür. Ümumi inteqrativ göstəricilər müxtəlif sosial qruplar arasındakı fərqləri nəzərə almadan əhali üzrə orta həyat səviyyəsi əks olunur. Təcrübədən görünür ki, dövlətin vasitəsilə aparılan iqtisadi tənzimləmələr üzrə mexanizmlər həmin problemlər üçün fərqli şəkildə, yəni fərqli sosial qruplarda maraqların nəzərə alınması ilə aparılmalıdır. Geniş mənada sosial siyasət əhalinin və orada mövcud olan fərqli qrupların sosial vəziyyətini saxlamağa və dəyişdirilməsinə yönəlmiş siyasətlərdəndir. Sosial siyasətdə mühüm məqsədlərdən biri sosial vəziyyətlərə təsiri artırmaqdır. Sosial status həyatın və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin mürəkkəb xüsusiyyətidir. Sosial qrup və təbəqələrdə həyat tərzinə diqqət etsək görürük ki, fərqli amillərdən təsirlənir. Bunlar sosial statusu müəyyən edən sosial şərtlərdir və aşağıdakılardır (Sxem 1):

Sxem 1: Sosial vəziyyəti müəyyənləşdirən ictimai şərtlər

Mənbə: Musayev A.F., Qarayev İ.Ə. 2013: s.70.

Sosial siyasət üzrə əhəmiyyətin dərk olunması sosial vəziyyətdə parametrlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Sosial status üzrə parametrlərə əhalinin həyat səviyyəsinin, maddi rifahın, həyat keyfiyyəti və tərzinin xüsusiyyətləri daxildir. Həyat standartları, sosial transferlər, iş gəlirləri və s. göstəricilər daxildir. Əhali üzrə həyat keyfiyyəti və tərzinin göstəriciləri təkcə kəmiyyət göstəriciləri ilə məhdud deyil. Əhali üçün həyat keyfiyyəti sosial xidmətlər göstərilməsi, əhalinin səhiyyə xidmətlərindən və təhsildən istifadə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. O, əhalinin həyat tərzində, sosial və istehlakçı davranışında, insan xoşbəxtliyində, ailənin rolunda və dəqiqliklə müəyyənləşdirilməyən digər kəmiyyət xüsusiyyətlərində göstərilir. Sosial siyasət üzrə əsas tərkib hissələrdən biri də demoqrafik siyasət sayılır. Əmək bazarına demoqrafik problemlərin birbaşa təsiri böyükdür. Əmək bazarındakı problemlər doğum səviyyəsini aşağı salır və əhali üzrə qocalma ilə yanaşı, fiskal siyasəti də dəyişir.

Eyni cəmiyyətdə fərqli sosial qruplar və insanlar yaşayır, işləyir. Həmin sosial qrupların cəmiyyətdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Belə münasibətlərdə müxtəlifliklər və fərqliliklər mövcuddur. Sosial tərəfdaşlıq, kompromislər, münaqişələr, vətəndaş cəmiyyəti, müharibə və tətillər və s. buna misaldır. Sosial siyasətdə sosial münasibətlər müxtəlif qruplar üçün əsas rol oynadığından, hər bir siyasətdə olduğu kimi, sosial siyasəti həyata keçirən tərəfi də müəyyən etmək lazımdır. Dünyada əsas iqtisadçıların ümumi fikirlərindən biri budur ki, bazar iqtisadiyyatında sosial mexanizmlər praktiki olaraq mövcud deyil. Nəticədə sosial

siyasət üzrə işlərin aparılmasında dövlətin rolunun nəzərə alınması tələb olunur (Волгина Н.А. 2010: с.734).

Sosial qruplar cəmiyyətdəki mövqelərdən asılı şəkildə passiv və aktiv xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Məsələn, dövlətdə, sahibkarlarda və digər strukturlarda işləyən əhali aktiv rol oynadığı halda, vergi siyasətinə uyğun olaraq əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali passiv xüsusiyyətə malik olur. Sosial siyasətin subyekti real sosial qrup və onların mənafeyini qoruyan qurum və təşkilatlardır. Sosial qrupların birlikdə yaratdığı təşkilatlar da sosial siyasətə tabedirlər. Məsələn, müxtəlif təbəqələrdən olan yazıçılar, neftçilər, alimlər daxildir. Yazıçılar Birliyi, Elmlər Akademiyası, Neftçilər İttifaqı bu sosial təbəqələrin mənafeyini qoruyan təşkilatlardır. Demokratik idarəetmənin təməl prinsiplərindən biri vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasıdır. Vətəndaş cəmiyyəti həqiqətən də iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi aktorları birləşdirən sosial quruluşun çox tematik formasıdır. Vətəndaş cəmiyyətində çoxlu müstəqil aktyorlar var və onların qərar qəbuletmə proseslərində iştirakı təmin olunur. Vətəndaş cəmiyyəti üzrə tərəflərin arasında mövcud olan münasibətləri qanunla tənzimləyirlər.

Hər bir siyasət üzrə (həmçinin vergitutmanın) mahiyyəti başa düşmək və onun effektivliyini təmin etmək üçün bu siyasətin özündə iştirak edən sosial qrupların arasındakı münasibətlərə başqa prizmadan baxmaq lazımdır (Musayev A.F., Qarayev İ.Ə. 2013: s.71):

- sosial siyasətin iştirakçısı olan passiv və aktiv partiyalar (subyektlər);
- daha yüksək domeni olan təşkilatlar;
- sosial vəziyyətin və sosial inkişafın vektorunun davamlı meylləri;
- cəmiyyətin sosial sabitliyinə təsir göstərən amillərin çoxluğu.

Sadalanan amillərin hamısı aparılan sosial siyasətə fərqli təsir göstərir. Ən böyük təsir göstərən amillərin düzgün müəyyən edilməsi sosial siyasətin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Sosial siyasət, müəyyən bir sosial qrupların həyat keyfiyyətinin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş, bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət sistemində əks olunan inkişaf və sosial təminat sahəsindəki bir

siyasətdir. Sosial siyasət ilk dəfə 19 -cu əsrin sonlarında Almaniyada kansler Bismarkın başlatdığı daxili siyasət sahələrindən biri olaraq ortaya çıxdı. 20 -ci əsrin 30 -cu illərindən və xüsusən də İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyanın bir çox ölkələrində sosial siyasət daxili siyasətin ən vacib istiqamətinə çevrildi. Bəzi əyalətlər (xüsusən də Almaniya Federativ Respublikası) özlərini sosial dövlət elan edir və bununla da, bu dövlətin sosial siyasətə verdiyi önəmi vurğulayır.

Tarixi prosesin gedişində sosial siyasətin mahiyyəti və məqsədi anlayışı dəyişdi. Sosial siyasət nəzəriyyəsinin inkişafına Alman alimləri, yəni sosial siyasətin yarandığı ölkənin alimləri əhəmiyyətli bir töhfə verdilər. Sosial siyasətin bir neçə tərifini tərtib etdilər (Куликов В.В. 2005: с.4-5).

1. Sosial siyasət ictimai siyasət termini ilə eyniləşdirildi, yəni sosial siyasət bütün cəmiyyəti narahat edən problemlərin həllinə yönəlmiş bir siyasətdir.

2. Sosial siyasətin əsas obyektı işçi sinfi- ictimai istehsaldakı işçilərdir. Sosial siyasət əmək qanunvericiliyinin və sosial qanunvericiliyin qəbul edilməsi və təkmilləşdirilməsi yolu ilə işçi sinfinin mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Sosial siyasətdə mühüm yer sosial sığortaya verildi. Bu konsepsiyanın müəllifləri sosial siyasəti muzzdlu əməklə bağlı kütləvi narazılıqları udmaq vasitəsi, sosialist ideyalarını və fəhlə hərəkatında ifrat radikalizmi neytrallaşdırmaq vasitəsi kimi görürdülər.

3. Başqa bir fikir: sosial siyasətin vəzifəsi, onun obyektı - cəmiyyətin yoxsul, sinifdən çıxarılmış və əlil üzvləridir. Sosial siyasət məzmunu sosial yardımla eyniləşdirilir.

4. Sosial siyasətin vəzifəsi istehsal sistemindəki sosial nəticələri, yəni gəlir bölgüsünü düzəltməkdir. Sosial siyasət fərdlərin bazar tənzimlənməsindən fərqli olaraq, sosial qrupların rifahını tənzimləyən bir vasitə kimi baxılır. Bu fikirlərin hər birində bir həqiqət var.

5. Sosial siyasət - sosial inkişaf; müəyyən sosial qrupların həyat səviyyəsini və keyfiyyətini, habelə tarixi, iqtisadi, siyasi və sosioloji aspektləri də daxil olmaqla, bu siyasətlə əlaqəli məsələlərin öyrənilməsinin əhatə dairəsini artırmağa yönəlmiş bir iqtisadi subyektin idarəetmə sistemidir (adətən məcburi).

6. Sosial siyasət-əsas məqsədi bir insan, onun rifahı, sosial müdafiəsi və sosial inkişafı olan sosial qruplar və cəmiyyətin sosial təbəqələri arasındakı əlaqələr və qarşılıqlı əlaqə sistemi deyil, bütövlükdə əhalinin həyat dəstəyi və sosial təminatıdır.

7. Dövlətin sosial sahədə fəal iştirakı həm də iqtisadi böhranlar, işsizlik və özəl sahibkarlıq sisteminin şərtləri ilə əlaqədardır ki, bu da dövləti əhalinin ən az qorunan təbəqəsinə - əlillərə, uşaqlara, qocalara dəstək verməyə məcbur etdi.

Sosial siyasət aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir (Sxem 2):

Sxem 2: Əsas funksiyalar

1. Stabilizasiya - sosial münasibətlərin və əhalinin bütün qruplarının sosial vəziyyətinin sabit bir vəziyyətə gətirilməsini təmin edir

2. Həvəsləndirici - əhalinin iqtisadi və sosial fəallığının stimullaşdırılması və gələcəkdə saxlanması ilə əlaqədardır

3. Zəmanət - normal fəaliyyətini nəzərə alan maddi malların aşağı səviyyəsini təyin edir

4. Qoruyucu - müdafiəsiz, həssas sosial qruplara yardım göstərilməsini nəzərdə tutur

Mənbə: Куликов В.В. 2005: с.4-5.

Dövlət tərəfindən bu istiqamətdə həyata keçirilən silsilə tədbirlərin məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, əməyin, əmək və səhiyyənin, mədəniyyətin, təhsilin və səhiyyənin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasından ibarətdir.

1.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması sahəsində mövcud olan problemlər

Ötən əsrin sonunda çətin bir tarixi dönmə baxmayaraq, Azərbaycan sosial və iqtisadi, mədəni həyatda inamla böyük bir təkamül keçirən, sabit, təhlükəsiz və müasir bir həyat səviyyəsi təmin edən bir ölkə olaraq dünyada tanınmışdır. Ölkə üzrə beynəlxalq nüfuz əhəmiyyətli şəkildə artdı, cəmiyyətimizdə dövlətçilik üzrə ənənələr möhkəmləndi, müasir sosial və iqtisadi infrastrukturun qurulması uğurla aparıldı. İqtisadi inkişafın güclü maliyyə imkanları illər ərzində makroiqtisadi sabitliyə və böyüməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdi və güclü bir təhlükəsizlik potensialı yaratdı.

Azərbaycan ordusunun 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın işğalçı silahlı qüvvələrinə qarşı əks hücumda qazandığı böyük qələbələrə bəhs edən kitablar və filmlər yazılacaqdır. Ancaq indi tam əminliklə deyə bilərik ki, cəbhədə qazandığımız uğurların əsas səbəbi Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən güclü dövlət, güclü hərbi strategiya, milli birlik və ordumuzun qətiyyətidir ([http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070(meqale).pdf)).

Qarabağda uzun müddət dondurulmuş sayılan və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən nəzərə alınmayan açıq bir qəsb və beynəlxalq hüququn pozulması, 44 günlük qısa bir müddətdə Qarabağ Zəfəri ilə nəticələndi. Uğurlu bir əməliyyat nəticəsində Azərbaycan ordusu erməni ordusunu məğlub edərək parlaq bir qələbə qazandı. 44 gün davam edən əməliyyat nəticəsində Azərbaycan Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını və Şuşa şəhəri, Xocavənd, Xocalı və Ağdərə rayonlarının bəzi hissələrini işğaldan azad etmişdir. 10 dekabrda Moskvada imzalanan müqaviləyə uyğun olaraq, erməni qüvvələri Ağdam, Kəlbəcər və Laçın bölgələrini boşaltdı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Düşməni torpaqlarımızdan qovduq və yeni bir reallıq yaratdıq. Hər kəs bu gerçəyi qəbul edəcək” vurğulamışdır. Hal-hazırda yeni reallıq, illərdir işğal altında olan torpaqların indi Azərbaycanın nəzarətinə keçməsi və məcburi köçkünlərin öz ata yurdlarına qayıtmasıdır (Mustafa S.B. 2020: s.17).

Amma işğal müddətində regionda olan bütün infrastruktur məhv edilmişdir. Məcburi köçkünlərin qaytarılması, eyni zamanda iqtisadi potensiala, turizm potensialına malik olan regionda infrastrukturun bərpa olunması istiqamətində strateji addımlar atılmalıdır.

Yuxarı Qarabağ və ona bitişik rayonlar tarixi-mədəni dəyəri, füsunkar təbiəti ilə birlikdə yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi resurslara və böyük turizm imkanlarına malikdir. Bu regionlar kənd təsərrüfatı, xammal və sənaye bazası üçün cəlbedici ərazilərdir. Bu rayonların iqtisadi potensialının əsas parametrlərinə nəzər salsaq görərik ki, Ermənistanın talan və istismarı nəticəsində ölkənin infrastrukturunu heçə enib. İşğal nəticəsində minlərlə hektar əkin sahəsi hərbi texnika ilə çirklənmiş, təzi yarışlarının iqtisadiyyatı və qlobal tank quruluşu bir milyarddan çox insana zərər vurmuşdur.

Statistik məlumatlara görə, 7 rayon mərkəzi, 6 şəhər, 830 qəsəbə, 700 xəstəxana və səhiyyə müəssisəsi, 6 ictimai teatr, 368 klub, 85 musiqi məktəbi, 600 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektini dağıdılmışdır. İşğal olunmuş ərazilərdə 1 milyon hektardan çox kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən 128 mini suvarılan, 35 min hektar üzüm və meyvə bağları talan edilib. İşğaldan əvvəl bu ərazilər ÜDM-in 23 faizini, üzüm istehsalının 41 faizini, illik istehsalın 46 faizini, ət istehsalının 18 faizini və süd istehsalının 34 faizini təşkil edirdi. Torpaqların işğal edilməsi ölkəmizin su ehtiyatlarına ciddi ziyan vurmuşdur. İşğal olunmuş ərazilər ümumi meşə sahəsinin 25%-ni və ya 280 min hektar ərazini təşkil edir. Düşmən təbii sərvətlərimizi qanunsuz istismar edərək Kəlbəcərdən külli miqdarda qızıl çıxarıb.

Yuxarıda göstərilən statistik göstəricilər görülməli işlərin əhatə dairəsinə bir az işarə verir. Beləliklə, Kəlbəcərdə, Laçında, Qubadlıda, Zəngilanda, Cəbrayılda, Füzulidə və Ağdamda, Dağlıq Qarabağın və ətrafının inkişafında bir çox fərqli sektoru əhatələyəcək inteqrasiya olunmuş bir yanaşma tələb olunur. Təbii ki, təhlükəsizlik və inzibati məsələlərə xüsusilə diqqət verilməlidir. Təhlükəsizliyi təmin etmək minaların təmizlənməsi, ekoloji və bioloji həyat təhlükələrinin aradan götürülməsi deməkdir. Polis nəzarətinin təşkili, hökumət və ya dövlət qurumlarının fəaliyyəti idarəetmə məsələlərində mühüm rol oynayır .

“Azərişiq” ASC “Qarabağ” layihəsi çərçivəsində əsas strateji obyektlərin, xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərin elektrik enerjisi ilə təminatı istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirir. Şirkət nümayəndələrinin sözlərinə görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni enerji mərkəzlərinin yaradılması, 110, 35 və 0,4 kV-luq şəbəkələrin quraşdırılması, ən müasir texnologiyalardan istifadə etməklə elektron avtomatlaşdırma və telemexanika sistemlərinin quraşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Mərhələli icrası nəzərdə tutulan 4 kV-luq elektrik verilişi xətlərinin tikintisi üzrə layihələr hazırlanıb (Leyla R. 2020).

Azercell Telekom MMC də öz növbəsində azad edilmiş ərazilərdə ilk mobil infrastrukturunu və dördüncü nəsil LTE baza stansiyaları yerləşdirir. Başqa mobil operatorlar - Bakcell və Nar-da daxili dizayn işlərini apararaq bu istiqamətdə fəaliyyət üzrə planlarını həyata keçirirlər.

Azad edilmiş bölgələrimizin, xüsusən Laçın və Kəlbəcərin iqtisadi potensialının və ÜDM-dakı payda qiymətləndirilməldən görünür ki, bu sahələrdə iqtisadiyyat daha çox böyüyə bilər. İAEƏ-də iqtisadi potensial çoxşaxəlidir və sənaye, kənd təsərrüfatı və turizmin fərqli sektorlarını əhatələyir. İAEƏ-lər üzümçülüyn, tütünçülüyn, pambıqçılığın, barama, meyvə və tərəvəzin, bostan məhsullarının və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiallı ərazilərdir. Bu ərazilərdə üzüm, noxud və qarğıdalı bölgənin tipik məhsuludur. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan əvvəlki dövrdə Füzuli və Ağdam rayonları pambıq, taxıl və üzüm istehsalı üzrə ölkənin qabaqcıl bölgələri arasında yer alırdı. Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan bölgələri də üzümçülüklə seçilirdi. Laçında, Kəlbəcərdə, Qubadlıda və Zəngilanda heyvandarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Aydınır ki, azad edilmiş ərazilərimizin təbii ehtiyatları və kənd təsərrüfatı potensialı bölgədə daha sürətli iqtisadi dirçəliş üçün şərait yarada bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ bölgəsində işğal dövrünə kimi beynəlxalq mütəxəssislərin və məşhur alimlərin də qatıldığı çoxsaylı ekspedisiyalar həyata keçirilmişdir. Alimlər tərəfindən aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bu

torpaqlar ümumilikdə Qafqaz bölgəsində təbii ehtiyatların zənginliyinə görə xüsusilə seçilir (Leyla R. 2020).

İşğaldan azad edilmiş torpaqların və bu rayonların iqtisadi potensialının bərpası və inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycana, xüsusilə qeyri-neft sektoruna yeni daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə zəmin yaradacaqdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafına vahid yanaşmanın təmin edilməsi üçün tədbirlərin 4 mərhələ üzrə aparılması planlaşdırılır. Birinci mərhələ idarəetmə və təhlükəsizlik, infrastruktur problemləri, sonrakı mərhələ sosial xidmətlərin inkişafı, iqtisadiyyatın bərpası və inkişafıdır. Yol nəqliyyatı, mühəndis infrastrukturunu, suvarma və reabilitasiya sistemlərinin tikintisi, ənənəvi və alternativ enerji istehsalı kimi sahələrdə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığından istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Təsərrüfat fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün azad edilmiş torpaqlarda xüsusi güzəştli iqtisadi rejimin tətbiqi vacibdir.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərbindəki torpaqlar Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Ona görə də bu torpaqların azad edilməsi Azərbaycan Respublikasının həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illərdir ki, ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrələrinin (Fransa, Rusiya Federasiyası və ABŞ) vasitəçiliyi ilə danışıqlar yolu ilə problemi sülh vəziyyətində həll etməyə çalışır. Lakin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini bilərəkdən ləngitməklə, Ermənistan 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaranmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışıb. Həmin vaxt Ermənistan təkəcə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazisini deyil, həm də ona bitişik yeddi ərazini işğal edib, bütün yerli əhalini öz ev-eşiyini tərk etməyə məcbur edib və məcburi köçkün vəziyyətinə salıb. Sentyabrın 27-də cəbhədə Ermənistan silahlı qüvvələrinin silahlı təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan ordusu əks-hücum əməliyyatına, yəni Vətən müharibəsi və ya İkinci Qarabağ müharibəsinə başlayıb. Bu, yeni reallıq yaratdı: əvvəllər işğal olunmuş torpaqlar geri qaytarıldı. Növbəti addım Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya prezidentlərinin

noyabrın 10-da imzaladığı üçtərəfli bəyannaməyə uyğun olaraq məcburi köçkünlərin repatriasiyası olacaq. İşğalın bütün dövrü ərzində erməni silahlı birləşmələri və qeyri-qanuni məskunlaşmaçılar rayonun bütün yaşayış məntəqələrini tamamilə talan edərək dağıdıblar. Həmçinin işğaldan azad olunandan sonra azərbaycanlıların keçidini təhlükəli etmək üçün geniş ərazilər minalanmışdır. Bir sözlə, minalardan təmizləmək, dağıdılmış şəhər, qəsəbə və kəndləri bərpa etmək üçün çox iş görülməlidir (İbrahimov R. 2021: p.73).

Qələbənin nəticəsi olaraq İAEƏ-in ölkə üzrə ümumi iqtisadiyyata qaytarılması, yeni regional və beynəlxalq nəqliyyat və logistika dəhlizlərindən istifadə Azərbaycan Respublikasının inkişaf etməsinə böyük töhvə göstərəcək. Bu kontekstdə regionda təhlükəsizlik, sabitlik, tərəqqi və qarşılıqlı fayda əsasında əməkdaşlığın qurulması, ticari-iqtisadi əlaqələrin inkişafı Cənubi Qafqazın aparıcı dövlətlərindən biri olan Azərbaycanın rolunu daha da artıracaqdır.

Uğurlu siyasi və sosial-iqtisadi siyasət Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qarşıdakı illərdə daha da güclənəcəyinə inam yaradır. Bu imkanlar Azərbaycana 2030-cu ilə qədər iqtisadi dominantlığını möhkəmləndirməyə, müasir həyat səviyyəsinə və yüksək sosial rifaha əsaslanan güclü dövlətə çevrilməyə imkan verəcək. Azərbaycan dövləti ölkə əhalisinin rifahının daha da yaxşılaşdırılması üçün sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı lehinə seçim etmişdir.

Milli rifahın daim yaxşılaşdırılması və əhalinin işğaldan azad edilmiş torpaqlara qaytarılması məqsədlə yüksək, dayanıqlı, hərtərəfli və üstünlük təşkil edən özəl iqtisadi artımı sürətləndirməklə ölkənin yeni inkişaf yolunun ideologiyasını təşkil edir. Ölkəmizdə uzunmüddətli, sürətli və davamlı inkişafdan ötrü cəmiyyət, əmək və dövlət arasında uğurlu əlaqələr möhkəmlənəcəkdir. Ticarət rejimlərini daha da liberallaşdırmaq, xüsusi mülkiyyət institutlarını gücləndirmək, biznesin idarə edilməsinin gücləndirilməsi və yerli bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi bazar islahatları vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyatda rolunu səmərəli idarə etmək üçün iqtisadi inkişafın əsas amilləri olacaqdır. Ölkədə özəl

sahibkarlığın yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişafı iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyərə malik sahələrə yönəldilməsini təmin edəcəkdir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün davamlı makroiqtisadi sabitlik, iqtisadi inkişafda uzunmüddətli və orta hərəkətverən amillərin gücləndirilməsi - insan kapitalını modernləşdirmək, rəqəmsal iqtisadiyyatı genişləndirmək və tam iqtisadi suverenliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin yaradılması tələb olunur (Azərbaycan 2030: Milli Sosial) - İqtisadi İnkişaf Prioritetləri 02 Fevral 2021).

Müstəqillik illərində aqrar sahədə qazanılan təcrübənin işğaldan azad edilmiş rayonlara köçürülməsinə, orada sahibkarlığın inkişafına dəstək üçün xüsusi proqramların həyata keçirilməsinə, kənd təsərrüfatında zəruri infrastrukturun yaradılmasına üstünlük verilir. İşğaldan azad edilmiş torpaqların əhalisinin müxtəlif ölçülü buynuzlu heyvanlarla təmin edilməsi, arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılması, rayonlara uyğun ixtisasların müəyyənəndirilməsi aqrar sahənin inkişafı baxımından həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərdəndir. Bu sahələrdə kənd təsərrüfatında inkişaf, ilk olaraq, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə, yeni investisiyaları cəlb etməyə və su ehtiyatlarından istifadəyə töhfə verəcək. Həmin proseslər qeyri-neft məhsulları üzrə ixracın artımına, məhsul dövriyyəsinin artmasına, məişət və içməli su və əkin sahələri ilə təminatının yaxşılaşmasına səbəb olacaq.

Azad edilmiş ərazilərin işlənməsində beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək də eyni dərəcədə vacibdir. BMT FAO-nun müharibədən sonrakı İraq və Əfqanıstanda irimiqyaslı kənd təsərrüfatı layihələrinin həyata keçirilməsi təcrübəsi mövcuddur. Kiçik təsərrüfatların məhsuldarlığını saxlamaq üçün kənd təsərrüfatının davamlı və dayanıqlı bərpası, tərk edilmiş əkin sahələrinin və daha faydalı su ehtiyatlarının bərpası kimi layihələrdən əldə edilmiş təcrübəni qiymətləndirə bilərik.

Heyvandarlıq potensialı yüksək olan ərazilərdə kökəltmə təsərrüfatları yaratmaqla, ailə başçısını itirmiş qadınlar üçün mal-qara layihələri qurmaqla, kiçik iş yerləri yaratmaqla və otlarla salmaqla dövlətə dəstək ola bilərlər (<https://vergiler.az/news/economy/11182.html> İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafında yerli və beynəlxalq təcrübədən istifadə zəruridir 18 DEKABR 2020).

Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün mühüm amil texnoloji vasitələrdir. Kənd təsərrüfatında texnikanın güzəştli satışını maliyyələşdirmək, hal-hazırda pambıqçılıq üçün tətbiq edilən “İstehsal müqaviləsi” modelini tətbiq etmək (şirkət seçimi, tərəfdaşlıq xərcləri və məhsul yığımı), müasir və smart texnologiyalara (traktorlar, dron) çıxış imkanlarının artırılması kimi tədbirlər və s. hökumətin diqqətində olacaq. İAEƏ-də xüsusi inkişaf agentliklərinin yaradılması (məs: Türkiyənin təcrübəsinə əsasən), münaqişə zonasına yaxın ərazilər üçün risk xəritələrinin hazırlanması, kənd təsərrüfatı sığortasının tətbiqi, Xüsusi İnkişaf Fondunun yaradılması, Fəaliyyət planının hazırlanması, uyğunlaşdırılması beynəlxalq donorlar tərəfindən hökumət strategiyalarında həyata keçiriləcək layihələr həssas qruplar və qurbanların ailələri üçün inklüziv layihələrin həyata keçirilməsi, iş adamlarının sərmayə qoymağa və ekoloji kənd təsərrüfatına dəstək verməyə həvəsləndirilməsi, həmçinin onlar üçün xüsusi stimullar nəzərə alınabilir. Əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı potensialına malik regionların inkişafı Azərbaycanın regionda iqtisadi mövqelərinin daha da möhkəmlənməsində və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində böyük rol oynayacaqdır.

II FƏSİL. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASININ MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİ

2.1. Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında dövlət maliyyəsinin rolu və əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən ölkədə bazar iqtisadiyyatı sosial yönümlüdür. Dünyada yoxsulluqla mübarizə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərin geniş vüsət alması ilə ölkəmizdə əhalinin ən həssas təbəqələrinin, xüsusən də inflyasiya və işsizlikdən qorunması istiqamətində həyata keçirilən dövlətin sosial siyasəti əsas istiqamətlərdən birinə çevrilir. Dövlət tərəfindən bu istiqamətdə həyata keçirilən silsilə tədbirlərin məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi, mədəniyyət, təhsil və ictimaiyyət, sağlamlığın yüksəldilməsi istiqamətləridir.

Son illər pensiya və sosial müavinətlərdə mühüm dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar sosial müdafiə sahəsində aztəminatlı ailələrə, şəhid ailələrinə və əlillərə sosial yardımın göstərilməsi istiqamətində mühüm işlər görülüb. Bu, məqsədli yardım sisteminin tətbiqi ilə pula qənaət edəcək, onların səmərəliliyini artıracaq və həqiqətən ehtiyacı olanlara dövlət dəstəyi verəcək. Sosial müdafiə sahəsində, xüsusilə də yoxsulluğun azaldılması və sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində həyata keçirilən son dövlət proqramlarının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək və təsərrüfat fəallığının yüksəldilməsidir. İslahatın bütün mərhələlərində əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarına gəlirlərin tənzimlənməsi, məşğulluğa köməklik və iqtisadi fəaliyyətdə struktur dəyişiklikləri yolu ilə ünvanlı yardım göstərilir.

Sosial müdafiə sistemində pensiyalar mühüm rol oynayır. Vətəndaşların pensiya təminatının qabaqcıl dünya təcrübəsi əsasında yenidən qurulması ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir. Sığorta-pensiya sistemlərinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilib, vətəndaşların pensiya təminatında sığorta prinsiplərinin tətbiqi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilib. Bu tədbirlərin əsas istiqaməti sığorta-pensiya sisteminin sosial yardım sistemindən ayrılması və aylıq məbləğin ödənilən sosial sığorta haqları ilə tutuşdurulmasıdır. Ölkəmizdə 2006-cı ildən başlayaraq beynəlxalq təcrübədə özünü doğrultmuş baza, sığorta və maliyyələşdirilən hissələrdən ibarət üçmərhləli struktur əsasında yeni əmək pensiyası sistemi fəaliyyət göstərir. Yeni sistemin fəaliyyəti dövründə həm minimum əmək haqqının baza hissəsi, həm də orta aylıq məbləğ xeyli artıb. Ümumilikdə pensiyaların artırılması mexanizminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun həyata keçirilməsi mövcud maliyyə resurslarının pensiyaçılar arasında daha ədalətli bölüşdürülməsinə şərait yaratmışdır (Mahmudova A. 2013: s.2).

Qeyd edək ki, hər il dövlət sosial inkişafın maliyyələşdirilməsini artırır. Ona görə də 2020-ci ilin dövlət büdcəsindən ayrılan hər 10 manatdan 4-ü sosialyönümlü xərclərdir və son illər bu tendensiya artmaqdadır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2019-cu ilin büdcəsində hər 10 manata görə sosial xərclərə cəmi 3,2 manat ayrılıb. Normalda bu nisbət normal ola bilər, amma nəzərə alın ki, dövlət bu prioriteti postsovet dövründən miras qalmış və daim artırmağa məcbur olan əsas fondların (infrastrukturun) dəyişdirilməsinə ciddi ehtiyac olduğu bir vaxtda öz üzərinə götürür. Sosial siyasətin üstünlüyü təkcə dövlət vəsaitlərinin bölüşdürülməsində deyil, həm də təsəvvürlərdə və institusional dəyişikliklərdə özünü göstərir. Belə ki, 2019-cu ildə Prezident yanında Sosial Araşdırmalar Mərkəzi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST) yaradılıb. Görünür, hakimiyyət həqiqətən də bütün məsuliyyəti ilə ictimai proseslərin ciddiliyini dərk edir və bu sahədə dönüş yaratmaq istəyir. Bu gün hökumətin sosial siyasətinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Müvəqqəti də olsa əlavə iş yerləri yaratmaqla işsizlik problemini nisbətən yüngülləşdirmək;

2. Ağır sosial vəziyyətdə olan əhalinin ən həssas təbəqələrinin minimum tələbatının təmin edilməsi, minimum əməkhaqqının və sosial müavinətlərin sistemli şəkildə artırılması istiqamətində iş aparmaq;

3. Birbaşa və dolayı subsidiyalar (o cümlədən, dünyada ən aşağı sərnəşin tariflərinə malik olan Bakı Metropoliteni kimi bir sıra xidmətlərin göstərilməsi və fermerlər kimi sənaye müəssisələri üçün endirimlər) vasitəsilə yoxsullara dəstəyi davam etdirmək (<https://bakuresearchinstitute.org/az/social-development-in-azerbaijan-illusion-and-reality/>).

Demoqrafik siyasət sosial siyasətin əsas tərkib hissələrindən biridir. Demoqrafik problemlər birbaşa əmək bazarına təsir edir. Doğum nisbətinin azalması və əhalinin qocalması, əmək bazarındakı problemlər fiskal siyasətin dəyişməsinə səbəb olur (Musayev A.F., Qarayev İ.Ə. 2013: s.70).

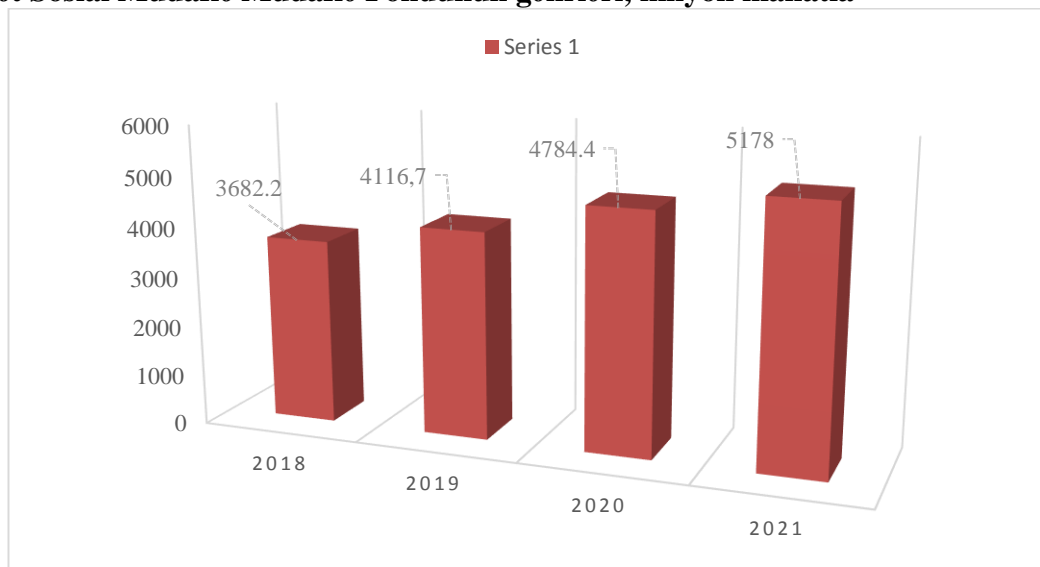
Büdcə layihəsində əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflər nəzərə alınıb. Ötən il Azərbaycan iqtisadiyyatı 4,3% kiçildisə, bu il 4,8% artıb. Bunu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müavini - Prezident Administrasiyasının İqtisadi məsələlər və innovativ inkişaf siyasəti şöbəsinin müdiri Şahmar Mövsümov bildirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, bu, yumşaldılmanın iqtisadiyyata təsirinin göstəricisidir: gələn ilin büdcə layihəsində əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflər nəzərə alınıb (<https://ikisahil.az/post/261558-ehalinin-sosial-veziyyetinin-yaxshilashdirilmasi-ile-bagli-teklifler-budce-layihesinde-nezere-alinib>).

1994-cü il 15 iyun tarixində “ Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı imzalanmışdır. Son zamanlar inflyasiyanın yüksəlməsi və istehsalın azalması əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsinə səbəb olmuş və bu da ölkənin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu, əsasən, dövlət müəssisə və təşkilatlarının maliyyə-kredit resurslarından səmərəsiz istifadə edilməsi, onların qeyri-hökumət təşkilatlarının

xeyrinə əsassız olaraq yayındırılması, qiymət siyasətinin, əmək haqqının və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinin dəqiq mexanizminin olmaması ilə bağlıdır. Bütün bunlar bazar münasibətlərinə keçid proqramının həyata keçirilməsində çətinliklər yaradır və ölkədə sosial-iqtisadi gərginliyi artırır (Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 1994).

2018-ci il dekabrın 1-nə vəziyyətə nəzər salsaq görürük ki, ölkə iqtisadiyyatında məşğul olanların sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,1 faiz artaraq 1553,6 min nəfərə çatıb . 2019-cu il yanvarın 1-nə vəziyyətə nəzər saldıqda görürük ki, məşğulluq xidməti orqanlarında qeydiyyatda olan işaxtaranların sayı 196 502 nəfərdir ki, onların da 32 faizi qadınlardır. İşsizlikdən sığorta ödənişlərinin orta məbləği 326,70 manat təşkil edib. 2019-cu ildə DSMF-nin gəlirləri 2018-ci ilin hesabat rəqəmləri ilə (2018-ci il üzrə əhali üçün ödənişlərdə maliyyələşdirilmənin aparılması ilə alınan 70 milyon manat ssuda məbləğini nəzərə alınmaqla) müqayisə etdikdə 364.5 mln. manat 9.7 % artmış və 4116,7 mln. manat təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı 2020: s.2).

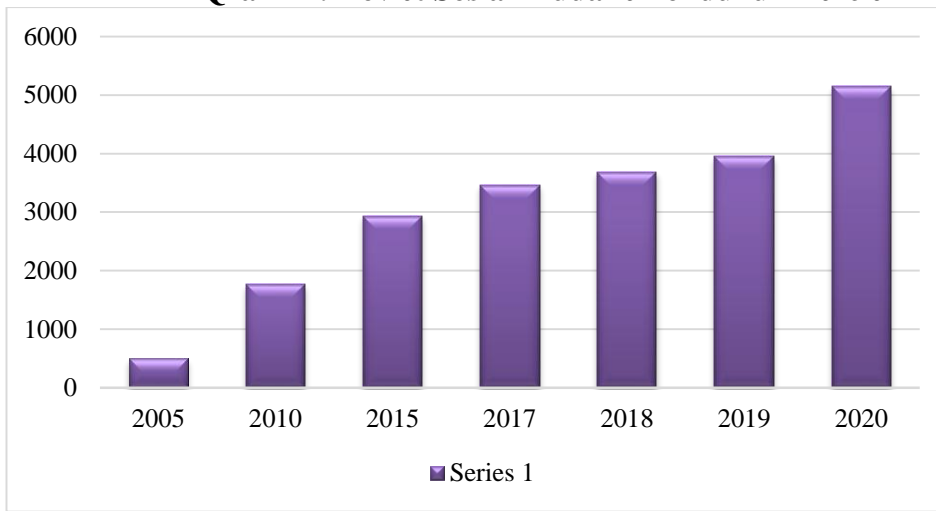
Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Müdafiə Fondunun gəlirləri, milyon manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı 2020: s.1.

2018-ci ildə Sosial Müdafiə Fondunun xərcləri 3682,2 milyon manat təşkil edib. Pensiya xərcləri 3751,48 milyon manat, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə ödənilən müavinətlərin məbləği isə 94,30 milyon manat təşkil edib. Gəlirlərin artım tempi pensiya və sosial müavinətlərin aylıq olaraq vaxtında maliyyələşdirilməsinə imkan yaratmışdır. 2019-cu ildə pensiya və müavinətlərin, o cümlədən əlilliyə dair məlumatların elektron sistemlərdə emalı elektron sistemlərlə təmin olunmasına zəmin yaratmış, əsassız pensiya, müavinət və əlillik pensiyalarının ləğvi üçün 180 milyon manat vəsait xərclənmişdir.

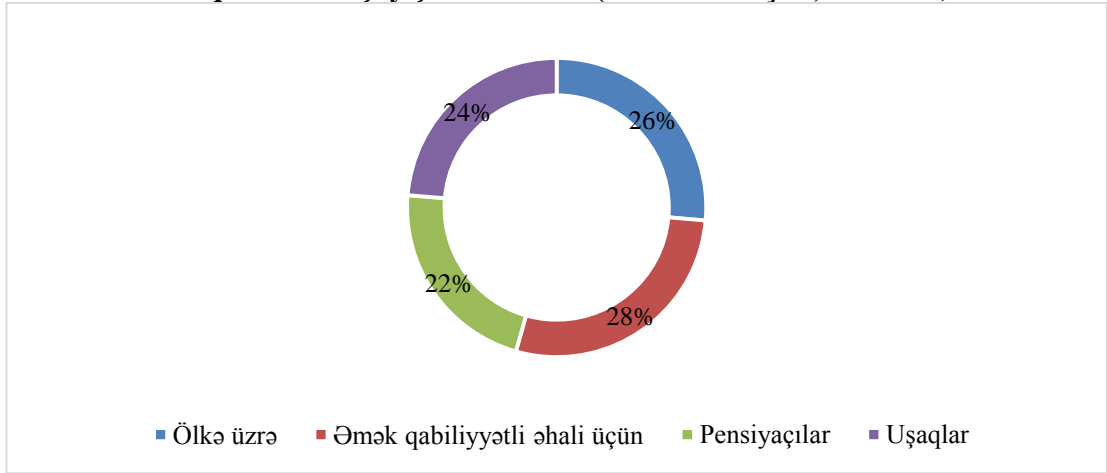
Qrafik 2: Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Xərcləri

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı 2020: s.2.

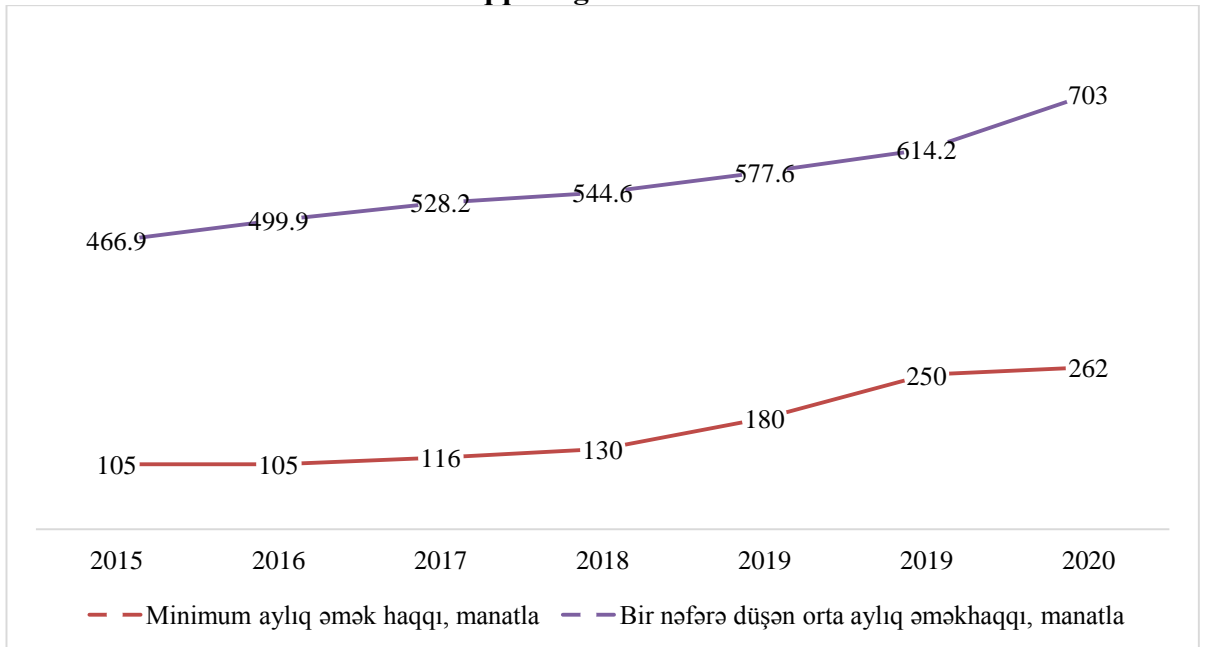
DSMF-nin 2020-ci ildə gəlirləri 2019-cu illə müqayisədə 1,3 dəfə çox olmaqla 4 784,4 milyon manat təşkil edib. 2021-ci ildə yaşayış üzrə minimum haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda 2021-ci ildə yaşayış üzrə minimum ölkədə 196 manat, əmək qabiliyyətli əhalidən ötrü 207 manat, pensiyaçılardan ötrü 162 manat, uşaqlara görə isə 175 manat müəyyənləşdirilmişdir.

Diaqram 1: Yaşayış minimumu (2021-cu il üçün, manatla)

Mənbə: <https://president.az/az/articles/view/49786>

Qrafik 3: 2015-2019-cu illər üzrə minimum əməkhaqqının və bir nəfərə düşən orta aylıq əməkhaqqının gödtəriciləri

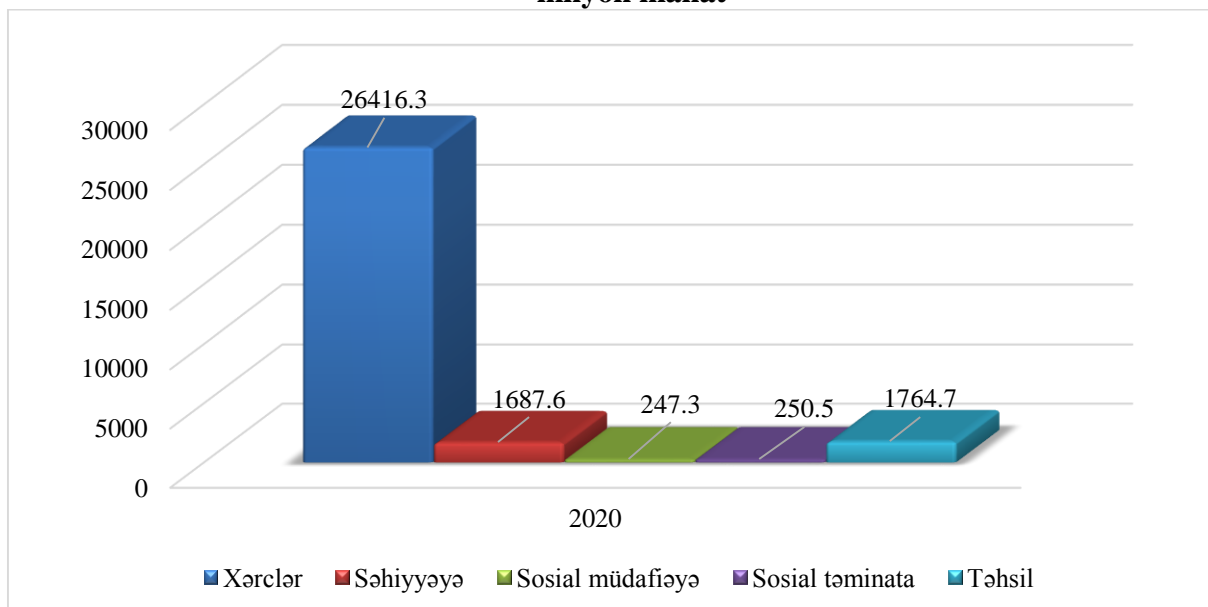

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı 2020: s.11.

2019-cu il pensiyaçıların maddi rifahının yaxşılaşması, pensiyaların əlverişli, əlçatan və şəffaf şəkildə təmin edilməsinə yönəlmiş islahatların həyata keçirilməsi ilə yadda qaldı. Orta aylıq əmək pensiyası 2019-cu il yanvarın 1-nə 262 manat olmuşdur. O cümlədən, həmin tarixə olan orta aylıq pensiya 249 manatdan 295 manata, ailələrə əlilliyə görə orta aylıq əmək pensiyası 185 manatdan 225 manata və 175 manatdan 175 manata yüksəlmişdir. Orta aylıq əmək pensiyası, o cümlədən yaşa görə əmək pensiyası əvvəlki ilə nisbətən 15,0 faiz artaraq 15,1 manat olub.

2020-ci il dövlət büdcəsinin səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılıb:

Qrafik 4: 2020-ci ildə dövlət büdcəsinin səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, milyon manat

Mənbə: Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti Statistik məcmuə Bakı 2021, s.37.

2020-ci ildə səhiyyəyə 1687,6 milyon manat, sosial müdafiəyə 247,3 milyon manat, sosial təminata 250,5 mln. manat və təhsilə 1764,7 mln. manat vəsait ayrılıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa və yenidən qurulması üçün 2021-ci il dövlət büdcəsindən 2,0 milyard manat vəsait ayrılıb. Bu, “Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında” qanunda əksini tapıb. Şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması və yenidən qurulması, müasir infrastrukturun (bu ərazilərdə qaz, elektrik enerjisi, su, yol, səhiyyə, rabitə, mədəniyyət, təhsil, mənzil-kommunal təsərrüfatı və başqa zəruri infrastruktur və mədəniyyət obyektləri - böyük gəlir gətirmək üçün) istifadəyə verilməsi 2021 dövlət büdcəsindən abidələri yenidən qurmaq və bərpa etmək, yaşayış binalarının tikintisi və s. üçün 2,0 milyard manat, həmçinin “2022-ci ilin dövlət büdcəsi haqqında” qanun layihəsində işğaldan azad olunmuş torpaqların yenidən bərpa və qurulması üçün gələn ilin dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır.

2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəl bölmənin inkişaf etdirilməsinin əhalinin sosial vəziyyətinə təsirinin təhlili

Müstəqil Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda 44 günlük Vətən müharibəsində Qarabağ Qələbəsi tariximizin ən şanlı səhifələrindən biridir. 30 ildir erməni faşizmi tərəfindən işğal olunmuş Qarabağın və ətraf rayonların azad edilməsi ölkəmizin hərbi-siyasi mübarizəsinin uğurlu nəticəsidir. Düşmən öz məkrli planlarını davam etdirərək ötən il sentyabrın 27-də yeni təxribata əl ataraq müxtəlif istiqamətlərdən, o cümlədən ağır artilleriya qurğularından yaşayış məntəqələrimizi və hərbi mövqelərimizi bombardman edərək ölkəmizə hücum edib. Bu cinayətə cavab olaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücuma keçib. Ordumuz Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük müharibədə böyük qələbə qazanaraq dünya hərbi tarixinə yeni şanlı səhifələr yazdı. Silahlı qüvvələrimiz Ermənistanın ordusu haqqında əfsanəni növbəti dəfə döyüş meydanında məhv edib.

Beləliklə, Silahlı Qüvvələrimizin hərtərəfli inkişafı və müasirləşdirilməsində ulu öndərimizin həyata keçirdiyi və Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən hərbi siyasətin səmərəsi döyüş meydanında öz təsdiqini tapmışdır. Ordumuz düşmənin keçilməz müdafiə xətlərini, Ermənistanın hava hücumundan müdafiə sistemlərini darmadağın edib, canlı qüvvəsinin və hərbi texnikasının əhəmiyyətli hissəsi məhv edilib.

Azərbaycanın Vətən müharibəsində böyük qələbəsi Prezident İlham Əliyevin uzun illər uğurlu xarici və daxili siyasətinin, ordu quruculuğu sahəsində fədakar fəaliyyətinin və dövlət başçısının vəsiyyətinin layiqli yerinə yetirilməsinin məntiqi nəticəsi idi (<https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/91329>).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərindən istifadə Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcək. Bu kontekstdə regionda təhlükəsizlik, sabitlik, firavanlıq və qarşılıqlı faydaya əsaslanan əməkdaşlığın qurulması, ticari-iqtisadi əlaqələrin inkişafı Cənubi Qafqazın aparıcı dövlətlərindən

biri olan Azərbaycanın regionda dövlətlərarası münasibətlərin möhkəmləndirilməsində rolunu daha da gücləndirəcək.

Şərqlə Qərbin qovuşağında yerləşən Azərbaycan Respublikasının qüdrəti qarşıda gələn illər üzrə daha da artmasına şərait yaradır. Həmin imkanlar Azərbaycanın iqtisadi dominantlığının möhkəmlənməsinə və 2030-cu ilə qədər Azərbaycanın müasir həyat standartları üçün əsaslanmış yüksək sosial cəmiyyətə malik güclü dövlət olmasına imkan verir. Azərbaycan dövləti gələcək inkişafı üçün sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyi seçmişdir.

Milli ictimai rifahın davamlı olaraq yaxşılaşdırılması və əhalinin işğaldan azad edilmiş torpaqlara qayıtması üçün yüksək, dayanıqlı, hərtərəfli və üstünlük təşkil edən özəl təşəbbüsə əsaslanmış iqtisadi artımın sürətlənməsi Azərbaycan Respublikasının yeni inkişafının ideologiyasını təmsil edir. Ölkəmizdə uzunmüddətli, sürətli və davamlı inkişafdan ötrü üçün cəmiyyət, iş dünyası və dövlətin arasında uğurlu əlaqələri möhkəmləndirəcək. Ticarət rejimlərini daha da liberallaşdırmaq, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznes üçün əlverişli idarəetmə və yerli bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi bazar islahatları vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun səmərəli idarə edilməsi üçün iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır. Ölkəmizdə özəl sahibkarlığın innovativ və yaradıcı əsaslar ilə inkişafı iqtisadi resursları daha yüksək dəyərlərə malik sahələrə yönəldilməsini təmin edəcəkdir (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər 2021).

Bütövlükdə bərpa prosesinin əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir (Bağırov O. 2020: s.2):

- ✓ Keyfiyyətli və sərfəli bərpa;
- ✓ Müasir standartlara cavab verən inkişaf modelinin yaradılması;
- ✓ İşğaldan azad edilmiş ərazilərin texnologiyadan inkişaf etmiş ərazilərə çevrilməsi;
- ✓ Qabaqcıl texnologiyaya şirkətlərinin bərpa prosesinə cəlb edilməsi;
- ✓ Transformasiya, azad edilmiş ərazilərin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi.

Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş torpaqlarda “Böyük Qayıdış” üçün hərtərəfli tədbirlər planları hazırlayaraq bu istiqamətdə çox mühüm əməli addımlar atmışdır. Beləliklə, İAEƏ-də sosial və iqtisadi, təşkilati, humanitar və başqa aktual problemlərin həlli və bu sahələrdə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə səlahiyyəti olan dövlət orqanları rəhbərlərindən ibarət Koordinasiya Mərkəzi yaradılıb (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2020).

İAEƏ-də iqtisadi inkişafı sürətləndirməklə əlaqədar bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırığı ilə mədəniyyət və tarix abidələrinin, əhalinin layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması ilə bağlı kompleks tədbirlər həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bəzi tədbirlər haqqında Sərəncamı) azad edilmiş rayonlarda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, 2021).

Bu çərçivədə həyata keçirilən layihələr yaxın gələcəkdə bu torpaqların iqtisadi inkişafında, sülh və əməkdaşlıq məkanına çevrilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Bu regionların zəngin resurs və infrastruktur potensialından səmərəli istifadə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq əsasında iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması, ən uyğun biznes mühitinin və davamlı yerdəyişmənin təmin edilməsi uzunmüddətli perspektivlərə cavab verən tədbirlərlə dəstəklənməlidir.

✓ ***Heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması.*** Torpaqların meliorasiyası və istismara verilməsindən sonra heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması və təsərrüfatların heyvanlarla təmin olunması üçün tədbirlər görülməlidir. İntensiv amillər hesabına heyvandarlığın inkişaf imkanları nəzərə alınaraq təsərrüfatların yaradılması və təsərrüfatların məhsuldar heyvanlarla təmin edilməsi məsələsi aktualdır. Heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması tədbirləri iqtisadi səmərəliliyin artırılması baxımından ölçülərinə görə optimal olan təsərrüfatların təşkilini də əhatə edir. Aqrotexniki xidmətlərin yaradılması, toxum, gübrə və pestisidlərlə təchizatı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin onların fəaliyyəti üçün istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Toxumlara, gübrələrə və zərərvericilərə çıxışın asanlaşdırılması, bu ərazilərə gətirilən aqroservislər ilə bərpa tədbirləri ilkin olaraq dövlətə məxsus “Aqroservis” ASC

vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan xüsusi mülkiyyətin tədricən stimullaşdırılması vacib şərtədir (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.30).

✓ ***Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin hazırlanması və informasiya-məsləhət xidmətinin təşkili.*** İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşayan fermerlər üçün məsləhət-məlumat xidmətinin təşkili bu bölgədə kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafında mühüm amillərdən biridir. Belə ki, kənd yerlərində qeydiyyatda olan insanların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən çoxdan təqaüdə çıxıb və ya işğaldan sonra şəhər və qəsəbələrdə doğulmuş və ya böyüyən yeni nəslin ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı təcrübəsi yoxdur. Həmçinin müasir dövrdə təsərrüfatların texnologiyası yenilənmiş, yeni, daha məhsuldar əkinçilik üsulları formalaşmışdır. Ona görə də bu sahələr üzrə məsləhət və məlumat xidmətinin təşkili və modul tipli peşə hazırlığı sisteminin yaradılması çox vacibdir.

✓ ***Məhsulların tədarükü və kommersiyalaşdırılması üçün logistik infrastrukturun yaradılması.*** Təsərrüfatların fəaliyyətə başlaması üçün zəruri olan yuxarıda qeyd olunan tədbirlər həyata keçirildikdən sonra onların fəaliyyətini təmin etmək üçün tədarük zəncirləri yaradılmalı və maddi-texniki təminatı ən qısa zamanda qurulmalıdır. İstehsal olunan nəqliyyat infrastrukturalarının logistikası nəqliyyat vasitələrinə çıxış və yol təmirini əhatə edir. Rayonda barama və tütüncülərin geniş imkanları nəzərə alınaraq, barama və tütün tədarükçüləri üçün qəbul məntəqələrinin yaradılması təchizat infrastrukturunu baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

✓ ***Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması.*** Təchizat və maddi-texniki təchizat infrastrukturunu ilə yanaşı, rayonda istehsalın strukturuna uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları emalı müəssisələrinin yaradılması da mühüm tədbirdir. İAEƏ-də südçülük, əkinçilik və bağçılığın inkişaf gözləntilərini nəzərə alaraq, bu istiqamətdə layihələrinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin taxılçılığın inkişafına uyğun olaraq un dəyirmanlarının inkişafı əsasında və heyvandarlığın inkişafı əsasında yem istehsalı və dərinin ilkin emalı üzrə sənaye müəssisələrinin yaradılmasını nəzərdən keçirmək olar.

✓ *Dövlət dəstəyinin konkret mexanizminin yaradılması*. Hazırda hökumət aqrar sahəyə dövlət dəstəyi siyasətinə, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrobiznes sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinə konkret düzəlişlər etməlidir. Belə ki, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, emalının və ticarətinin inkişafı məqsədilə mövcud dəstək və həvəsləndirmə siyasəti həyata keçirilir. Əvəzində bu ərazilərin, ilk növbədə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına ehtiyac yaranır (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.30).

Demək olar ki, azad edilmiş ərazilərdə biznes mühitinin yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi regionda qeyri-neft hasilatının dinamik inkişafına da mühüm təsir göstərəcək. Bu inancın maddi əsasını həmin ərazilərin təbii sərvətləri, öz vətənlərinə qayıdan qürurlu, artıq məcburi köçkün adlandırılmayan insanlar təşkil edəcəkdir. Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, bu rayonlarda 167 müxtəlif mineral ehtiyat mövcuddur. Bunlardan 5-i sement və soda, 42-si substrat, şüşə və müxtəlif strukturlar, 19-u gips və gil daşlardır. İlk hesablamalara görə, bu yataqların ehtiyatları 132,6 ton qızıl, 37,3 ton qurğuşun, 129,8 milyon kubmetr soda üçün əhəng, 147,1 milyon ton məhlul, 2,1 milyon kubmetr pemza və s.dir. Bundan əlavə, bu xammallar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır (<http://ekonomist.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerundae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>).

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazisində müvəqqəti xüsusi idarənin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli Sərəncamı ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda müvəqqəti keçid məntəqələri yaradılmış və onların mühafizəsi, bərpası təmin edilmişdir. İctimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, insanlar və ətraf mühit üçün artan təhlükə yaradan digər mühüm məsələlər müzakirə edilib. Digər tərəfdən, dövlət başçısı Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hücumu nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına və kommersiya obyektlərinə, infrastruktur obyektlərinə dəymiş ziyanı qiymətləndirib və aradan qaldırıb. Dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və təmiri üçün xüsusi dövlət komissiyası, zədələnmiş

obyektlərin tam bərpası və təmir-tikinti işlərinin aparılması üçün lazım olan vəsaitlə bağlı dövlət başçısına tövsiyə edilib, vahid xərc bazası yaradılmışdır.

Cədvəl 1: Münaqişəli dövrdə Qarabağda yeddi rayon üzrə talan olunmuş, məhv olunmuş mədəni və məişət obyektləri, qəsəbə, tarixi abidələr və əlil olmuş, şəhid olmuş insanları haqqında

	Ərazisi, km ²	Əhalisi, min nəfər	Dağıdılıb, talan edilib			Şəhid verib, nəfər	Əlil olub, nəfər
			Qəsəbə və kənd	Mədəni-məişət obyektləri	Tarixi abidələr		
Ağdam	1094	143,4	122	598	27	538	587
Füzuli	1386	98,6	54	154	15	528	1039
Cəbrayıl	1050	50,1	77	197	27	347	172
Zəngilan	707	31,9	84	138	13	191	110
Qubadlı	826	29,5	94	205	12	232	146
Laçın	1875	54,0	120	575	12	259	225
Kəlbəcər	936	57,5	217	134	87	217	49
	8134	465,0	768	2001	193	2312	2598

Mənbə: İbrahimov İ.H. 2021: s.29.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın təşkili, idarə olunması və inkişafından ötrü hərtərəfli təşkilati, hüquqi, texniki, iqtisadi, texnoloji, sosial, ekoloji və s. xarakterik tədbirlər işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə, meliorasiyaya konseptual yanaşmalara üstünlük göstərilməlidir. Bu kontekstdə Qafqaz Strateji Araşdırmalar İnstitutunun dəstəyi ilə 2010-cu ildə tanınmış iqtisadçılar Nazim Müzəffərli və Eldar İsmayılov tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilmiş “Azərbaycanın münaqişədən sonrakı torpaqlarının bərpası (konseptual çərçivə)” adlı baza monoqrafiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-ın Horkins Universitetinin Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun direktoru, professor Frederik Starr onun Azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap olunmuş monoqrafiya əsasında hazırladığını və ön sözlə düzgün ünvanlara göndərildiyini bildirib.

Bu monoqrafiyanın əhəmiyyətini azaltmadan, son illərdə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsini rəhbər tutaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın bərpası və inkişafı üçün aşağıdakı məqsədlərin, tövsiyə və tövsiyələrin nəzərdən keçirilməsi tövsiyə olunur. İlk növbədə qeyd edək ki, mövcud normativ-hüquqi sənədlərdə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bilavasitə tətbiq olunacaq tədbirlər nəzərdə tutulmayıb. Eyni zamanda, Ağdamı, Füzulini və

Tərtər rayonlarını qismən bərpalaşdırmaq mümkündür. Amma nəzərə alsaq ki, Vətən Müharibəsi illərində mənfur qonşumuz başqa ərazilərlə yanaşı həmin əraziləri də bombalayıb, bu qədər dağıntılar törədib, qarşıda durmuş işləri müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Fikrimizə görə, bu rayonlarda genişmiqyaslı bərpa və quruculuq işlərinin beynəlxalq standartlar və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalı, aşağıda göstərilən 3 istiqamət üzrə sosial və iqtisadi tədbirlər aparılmalıdır

(<http://ekonomis.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindee-entrepreneurl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>):

- qismən bərpa olunacaq ərazilər (Ağdam, Füzuli, Tərtər, Bərdə, Ağcabədi, Gəncə);

- nisbətən aşağı bərpa zonaları (Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Xocavənd);

- rayonlar tam bərpa edilsin (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan).

Hər bir tədbir üçün qanunvericilik bazasının yaradılması zərurətini nəzərə alaraq, “İşğal olunmuş ərazilər haqqında” qanun, onu tam bərpa, sosial və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramını, habelə Strateji Planın işlənilib hazırlanması və qəbul olunması əsas şərtlərdəndir. Başqa təxirəsalınmaz tədbirlər kimi işğaldan azad edilmiş torpaqlara tədricən qayıtmaq şərti ilə əhalinin sayının və demoqrafik tərkibin müəyyənləşdirilməsidir. İşğaldan azad edilən ərazilərdə bütün yaşayış məntəqələri, infrastruktur dağıdıldığı üçün bu proses qaçılmazdır. Onların sağlması üçün vaxt lazımdır. Əhali üzrə təhlükəsizliyi təmin etməkdən ötrü ilk öncə sərhəd mühafizə sistemləri quraşdırılmalı, ərazilərin minalardan təmizlənməsi aparılmalı, zədələnmiş torpaqlardan istifadə edilməli, Ermənistan Azərbaycana maddi və mənəvi ziyani ödəməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti və abadlıq işlərinin aparılması üçün yerli karxanalar, qum, çınqıl, əhəng, sement və s. modul evlər bərpa ediləcəkdir. Bundan başqa, rayonda dövlət, özəl və xarici şirkətlərin iştirakı ilə Horadiz və Naxçıvan, Bərdə və Xankəndi dəmiryollarının bərpası aparılmalıdır. Bu şirkətlər vasitəsilə ilk növbədə regionlarda mobil rabitə sistemi, daha sonra poçt şəbəkəsi, o

cümlədən asfalt-beton səyyar elektrik stansiyalarının tikintisi, rayonlara elektrik enerjisinin verilməsi, su təchizatının bərpası işləri aparılmalıdır

(<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>).

Şübhə yoxdur ki, bu və yeni tikinti şirkətləri rayonun bir çox mövcud və dağılmış yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən fərdi mikro və kiçik müəssisələrin, 14 şəhər və 46 kəndin yenidən qurulmasında fəal iştirak edəcəklər. Onlar həmçinin çoxlu sayda xəstəxana və poliklinikaları, məktəbləri və uşaq bağçalarını, kütləvi kitabxanaları bərpa etməlidirlər. İşğaldan azad edilmiş kənd və şəhərlərdə kiçik, mikro və orta sahibkarların vasitəsilə müasir mağazalar, məişət və ərzaq xidmətləri, bazarlar və başqa sosial infrastrukturlu obyektlər tikilmiş istifadəyə veriləcəyinə şübhə etmirik. Güman edirik ki, bu iqtisadi aktivlərin təşkili prosesi güzəştli (bir neçə il vergidən azadolma) vergi və kredit (aşağı faizli) sistemlərini əhatə edəcəkdir.

Fikrimizcə, işğaldan azad edilmiş münbit torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün şəhər və kənd evlərinin bərpası və ya yenidən qurulması prosesində sistemli məskunlaşmaya üstünlük verilməsi tövsiyə olunur. Eyni zamanda, torpaq nəzərə alınmaqla, əvvəllər itirilmiş əmlakın müstəqil şəkildə bərpası, müasir istilik sistemi ilə təchiz edilməsi üçün dövlət tərəfindən hər kvadratmetrə 600-1000 manat vəsait ayrılması, o cümlədən minalardan təmizləndikdən sonra torpaq islahatı aparılmalı və aydınlaşdırılmalıdır. Qarabağın əyalət və rayonlarında çoxmərtəbəli binalar, eləcə də geniş və baxımlı küçələr tikilə bilər.

Qazanılan qələbəmizdən sonra “məcburi köçkün” və “qaçqın” sözlərinin tarixi arxivə, Fövqəladə Hallar Nazirliyinə və ya Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyinə göndərilməlidir. Biz işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir texnika və texnologiyalarla təchiz edilmiş, İKT-dən, yerli xammaldan, enerjidən və digər resurslardan aşağıdakı istiqamətlərdə səmərəli istifadə etmək imkanı ilə fərdi, mikro, kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasını məqsədəuyğun hesab edirik (<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>):

- Müştərək müəssisələ və aqroparkların və (kənd təsərrüfatı məhsulları, xırda və iribuynuzlu heyvanların dəriləri, dərman bitkiləri üzrə tədarük və emal, yem təchizatı, süd və süd məhsullarının istehsalı, arıçılıq, quru meyvələr, şirələr və kompotlar yığılması və emalı, regionların spesifik xüsusiyyətləri müəssisə və s. geniş şəbəkə təşkilatının yaradılması. Beynəlxalq təcrübələrə əsaslanmış mövcud 329 inzibati rayonunda üç və daha çox kəndi və 200-1000 nəfər əhalisi olan 161 özəl və ya qarışıq aqroparkın yaradılması mümkündür;

- Qarabağda çoxlu sayda faydalı qazıntı yataqlarının olması Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında birgə dağ-mədən və əlvan metallurgiya müəssisələrinin yaradılmasına imkan verə bilər;

- 46 yaşayış massivində mövcudluğu, habelə şəhərlərin real sənaye potensialı onlarda 28 sənaye və xidmət zonasının yaradılması imkanlarını reallaşdırmağa imkan verir;

- AMEA-nın Yüksək Texnologiyalar Parkının filialı olan AMEA-nın Şuşa Regional Elm Mərkəzinin yaradılması yolu ilə Şuşa şəhərində olan sənaye müəssisələri, təhsil və elm müəssisələrinin iştirakı ilə müasir texnologiyalar parkının yaradılması ilə Azərbaycanın iqtisadi potensialdan sərfəli istifadə edilə bilər;

- “Azərxaçça” ASC-nin Ağdamda, Cəbrayıl və Qubadlıda filialların yaranması, bu və başqa səmərəli şəraitdə baramaçılıqda inkişaf kiçik və mikro müəssisələrin dinamik inkişafını sürətləndirə bilər;

- Kəlbəcərin, Laçının və Şuşanın böyük mineral su ehtiyatlarını nəzərə alsaq, burada qablaşdırma üçün münasib iqtisadi strukturun yaradılması və geniş çeşiddə suyun istehlakı həm də yüksək iqtisadi səmərə verə bilər;

- Füzulidə və Cəbrayıl rayonlarında azad ticarət zonalarının yaradılması rayonun ixrac potensialını artırmağa imkan verə bilər;

- Şuşada, Füzulidə, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilanda tarixi abidələrin olması orada turizmin inkişafını təmin edəcək;

- Qarabağın hər bir inzibati rayonunda hazırlanacaq özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı üzrə fərqli sahələrdə mikro və fərdi sahibkarlıqda fəaliyyətin təşkil olunması;

- Mikro, fərdi və kiçik sahibkarların tərəfindən dünya şöhrətli Qarabağ atları üzrə sayın artırılması;

- Xırda və iribuynuzlu heyvanların dərisinin geyilməsi, onlardan geyim və digər istehlak mallarının istehsalının tənzimlənməsi həm də yerli əhalinin maddi rifahını yaxşılaşdırmağa bilər;

- Rayonların dağ qəsəbə və kəndlərində, mikro fərdi, və kiçik müəssisələrin binalarında, həmçinin fərdi yaşayış üzrə evlərdə uyğun və uğurlu təcrübədən istifadə aparmaqla bərpa edilən alternativ enerji mənbələrinə üstünlük verilməsi məqsəduyğundur.

Fikrimizə görə, Qarabağ regionunda əhalini məskunlaşdırmaq tam yekunlaşdıqdan sonra aşağıdakı işlər görülməlidir

(<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>):

- Yeni yaradılmış Dövlət Konservatoriyasının filialı kimi Şuşada universal musiqi məktəbləri, tikilməkdə olan musiqi alətlərinin istehsal olunması, yeni muğam evinin bərpası ilə məşğul olan müəssisələr, orkestrlər və xalq çalğısı üzrə alətlər ansambları və s. musiqi dəstinin yaradılması;

- Regionlardakı ümumi musiqi məktəblərinin bərpası;

- Uyğun şəhərlərdə “DOST” və “ASAN” xidmət mərkəzlərini yaratmağın təmin olunması;

- Regionların sosial və iqtisadi inkişafın tələbinə uyğun şəkildə ixtisaslı kadrları hazırlamaq məqsədilə nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkəsinin səmərəli olduğu mərkəzi əyalətlərdən birində Qarabağ Dövlət Universitetinin yaradılmasına da imkanlar yaradılacaq.

2.3. Azad olunmuş regionlara xarici investiyaların cəlb olunması imkanları

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımız böyük iqtisadi potensiala və təbii sərvətlərə malikdir: həm yerli, həm də xarici sərmayələrin cəlb edilməsində, məşğulluqda dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olacaqdır. Azad edilmiş torpaqların iqtisadiyyata inteqrasiyasının uğurlu təcrübəsi var. 2016-cı ilin aprel münaqişələrindən sonra Naxçıvanın Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası, qəsəbələrin salınması, nəqliyyat infrastrukturunun qurulması, yeni müəssisələrin və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, həmçinin on minlərlə hektar ərazinin təmizlənməsi Naxçıvan yeni həyatın başlanğıcıdır.

İşğaldan əvvəl azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq xüsusi paya malik idi. Bu rayonların kənd təsərrüfatı istehsalı və ixrac potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Xüsusi ilə Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarının böyük turizm potensialı var. Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azıx mağarası Füzuli rayonunda yerləşir. Bu bölgələrdə daxili və daxili turizm imkanları kifayət qədər genişdir. İsti su ehtiyatları ilə zəngin olan Kəlbəcərdə sağlamlıq turizmi inkişaf etdirilməli, mədəni-maarifləndirici turizm marşrutları yenilənməlidir. Ermənilər tərəfindən dağıdılan torpaqların geri qaytarılması bir qədər vaxt və pul tələb etsə də, yaxın gələcəkdə burada hərtərəfli layihələrin həyata keçiriləcəyinə inanırıq.

Yaxın vaxtlarda Araz çayı üzərində iki su elektrik stansiyasının - “Xudafərin” və “Qız qalası”nın yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da işğaldan azad edilmiş əraziləri fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təmin edəcək. Hər iki obyekt yerli enerji tələbatının ödənilməsində və ölkənin ixrac potensialının artırılmasında mühüm rol oynayacaq. Təbii ehtiyatların və faydalı qazıntıların işlənməsi böyük investisiyalar vəd edir. Son illər Azərbaycanın qeyri-neft ixracında qızıl mühüm rol oynayır. Həm dünya bazarında qızılın qiymətində qalxmalar, həm də bu sahədə müasir istehsal texnologiyalarının olması şirkətləri düşünməyə vadar edir ki, yaxın illərdə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda qızıl yataqlarının işlənməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına mühüm töhfələr verəcək.

Bu sahələr həm yerli, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi, məşğulluğun təmin edilməsi baxımından prioritetlər sırasındadır. Xarici investorların işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarına sərmayə qoymaq imkanı var. Məlumdur ki, Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası və yenidən qurulması üçün müvafiq addımlar atmış, intensiv tədbirlər həyata keçirmişdir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlara kollektiv qaydışın təmin edilməsi məqsədilə 2021-ci il dövlət büdcəsində şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, bu ərazilərdə müasir infrastrukturun yaradılması üçün 2,2 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub.

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş torpaqlara daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə iqtisadi və sosial infrastrukturun yenidən qurulması və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə dövlət investisiyaları ilə işin prioritet olduğu məlumdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yüksək iqtisadi potensialı bütün dünyada tanınır (<https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9367>).

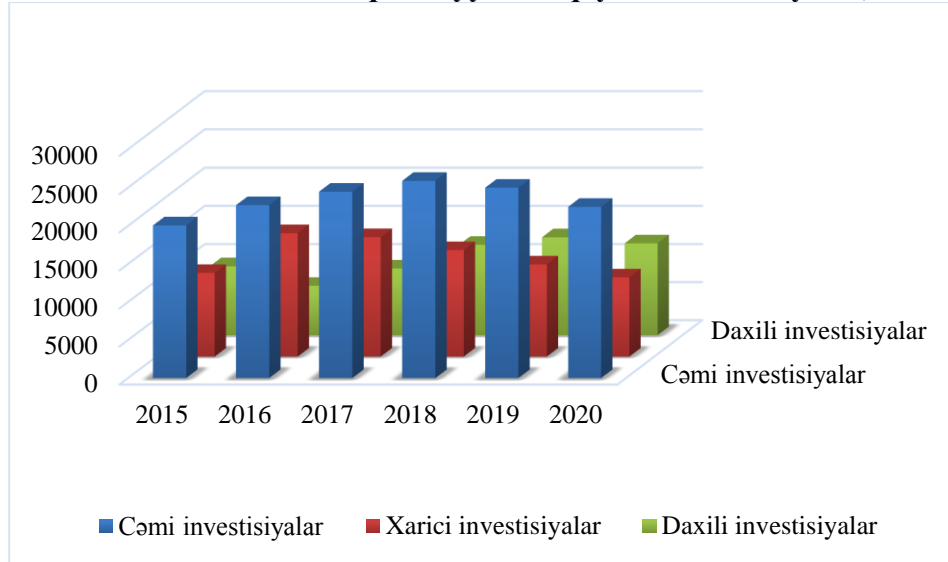
Kənd təsərrüfatı və turizm sektorlarının Azərbaycanın ÜDM-də kiçik payı olsa da, bu iki sektor məşğulluğa ciddi təsir göstərir. Bu nöqtəyi-nəzərdən əmək qabiliyyətli yaşda olan insanların məşğulluğu üçün böyük perspektivlər var. Genişmiqyaslı reabilitasiya və yeni infrastruktur tikintisi tikinti sənayesi üçün yeni üfüqlər açır.

İnnovativ texnologiyaların tətbiqi bərpa prosesinin mərkəzində olacaq. Azərbaycan ərazisinin təxminən yarısını əhatə edən Hollandiya əlverişsiz iqlim şəraitinə baxmayaraq, ABŞ-dan sonra dünyanın ikinci ən böyük kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatçısıdır. Hollandiya bu uğuru innovativ aqro-sənaye sistemində borcludur. Ümid edirəm ki, azad edilmiş torpaqlarımızda inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanaraq iqtisadiyyatımızın yeni başlanğıcı yaradılacaq (<https://vergiler.az/news/economy/11072.html>).

Ölkənin iqtisadi həyatına xarici investisiyaları cəlb etmək AR-nın müəyyənləşdiridiyi iqtisadi inkişafda strategiyanın əsas hissələrindən biridir. Son vaxtlar ölkədə hökm sürən iqtisadi inkişaf və siyasi sabitlik xarici dövlətlər üzrə

Azərbaycanın iqtisadi həyatına uzunmüddətli investisiyaların yatırılmasına marağını daha da artırmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların artım statistikasını aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir (Qrafik 5).

Qrafik 5: 2015-2021-ci illər üzrə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar, mln.manatla

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2020-ci ildə investisiyalarda azalma müşahidə olunub. Belə ki, ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların artırılması, eləcə də ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün dövlət-özəl investisiya əməkdaşlığının inkişafı üçün stimullar tətbiq edilməlidir. Ümumiyyətlə, son illər Azərbaycanda bəzi ölkələrdə xarici investisiyaların artımında müsbət tendensiyalar müşahidə olunduğu halda, qeyri-neft sektoruna xarici investisiyalar zəifdir. COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar qlobal birbaşa investisiya axınının növbəti illərdə kəskin şəkildə azalacağı gözlənilir. İnanırıq ki, bu vəziyyətdə ölkəmiz gələcək illərdə inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və xarici investisiyaları artırmaq üçün mövcud vəziyyəti dəyişəcək. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün yuxarıda göstərilən istiqamətlər təkmilləşdirilməlidir. Vergi siyasəti, inzibati səmərəlilik və makroiqtisadi inkişaf və xarici investorlar üçün regional rəqabətə davamlılıq məqsədilə qanunvericilik bazası nəzərdən keçirilməli, əmlakın qeydiyyatı və məhkəmə sistemi təkmilləşdirilməli, korporativ idarəetmə və

korporativ şəffaflıq gücləndirilməlidir. İnvestorların səmərəli işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi müasir tələbdir.

Azad edilmiş ərazilərin bərpasının uzun müddət davam etməməsinə baxmayaraq, bu iş beynəlxalq ictimaiyyətdə böyük maraq doğurur. Hal-hazırda bərpa dövrüdür, böyük tikinti işləri aparılacaqdır. Təbiidir ki, bu işlərdə ilk olaraq Azərbaycanın şirkətlərinin iştirakı vacibdir və biz dost ölkələrin şirkətlərini dəvət edəcəyik, daha doğrusu, onları artıq dəvət etmişik, - deyə Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində bildirib. Bir neçə dost ölkənin şirkətləri artıq ərazilərin bərpasında iştirak edib. Bu amil göstərir ki, ərazilərin bərpası həm də beynəlxalq əməkdaşlığa xidmət edir.

Şübhə yoxdur ki, pandemiyadan sonrakı dövrdə bu istiqamətdə işlər daha da genişlənəcək. Pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata təsiri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya layihələrində iştiraka xarici marağını artırarsa, gələcəkdə bu, daha çox yerli maraqla əvəzlənəcək. Yəni, ölkənin iqtisadi dirçəlişi sürətləndikcə bu sahələrə maraq da artacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası yeni gəlir mənbəyinə, fəaliyyət üçün yeni imkanlara çevriləcək. Bu, iqtisadiyyatda yeni mərhələ deməkdir.

Fitch Ratings-in yenilənmiş hesabatına əsasən, Azərbaycan da daxil olmaqla, inkişaf etməkdə olan Avropa iqtisadiyyatları məhdudiyyətlərin yumşaldılması, sürətləndirilmiş peyvəndlər və hökumət dəstəyi sayəsində COVID-19 pandemiyasının təsirlərindən xilas olmağa davam etdikcə virusun yeni dalğası güclənib. Bildirilir ki, COVID-19 ilə bağlı məhdudiyyətlərin uzadılması dövlətlərin maliyyə sistemlərinə təzyiq göstərməkdə davam edir, lakin hələlik heç bir böyük maliyyə problemi yoxdur (<https://ikisahil.az/post/217304-ishgaldan-azad-edilmish-eraziler-olke-iqtisadiyyatinda-yeni-merhele>).

Gördüyümüz kimi, münaqişədən sonrakı dövrün prioritetləri aşağıdakı kimi olacaqdır (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2021: s.17):

- Qarabağ bölgəsinin ölkə iqtisadiyyatına qısamüddətli reintegrasiyası;
- Regiondakı vəziyyətə nəzarət etmək və işğal nəticəsində ölkəmizə və əhaliyə dəymiş ziyanı qiymətləndirmək;

- Regionun təbii və iqtisadi ehtiyatlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi;
- Reabilitasiya prioritet planlarının hazırlanması;
- İnnovasiya və investisiya siyasətinin prioritet olduğu bərpa işlərinin maliyyələşdirilməsinin effektiv mexanizminin yaradılması;
- Şəhərlərin, qəsəbələrin və kəndlərin yeni baş planlarını hazırlamaq və ardıcıl bərpa işlərinə başlanması;
- Rayonun iqtisadi infrastrukturunun, o cümlədən yolların, meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin, enerji təchizatı, qaz təchizatı, su təchizatı, kanalizasiya və digər sistemlərin yaradılması, bərpası və inkişafı;
- Rayonun sosial infrastrukturunun inkişafının təmin edilməsi;
- Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hərtərəfli dəstəklənməsi;
- Məcburi köçkünlərin mərhələli şəkildə öz yurdlarına qaytarılması, sosial və iqtisadi məsələləri nəzərə almaqla insan kapitalında inkişaf üçün tədbirlərin görülməsi;
- Özünüməşğulluğun təmin edilməsi üzrə tədbirlər, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın, ailə təsərrüfatlarının inkişafı;
- Nəhayət, regionun zəngin təbii ehtiyatlarına əsaslanan yeni texnologiyalar, o cümlədən yeraltı və yerüstü təbii sərvətlər, mədənçixarma və əritmə, maşınqayırma və emal, yüngül sənaye, qida sənayesi, tikinti materialları sənayesi, energetika, kənd təsərrüfatı, inkişaf, turizm, sənətkarlıq və digər fəaliyyətlər burada prioritet olacaq.

Artıq dövlətin icra hakimiyyətlərində bu konsepsiyanın tətbiqi ilə bağlı əməli işlərə başlanılıb. Bərpa işlərinin bir mərkəzdən əlaqələndirilməsi, özbaşınalığın qarşısının alınması məqsədilə Prezidentin müvafiq fərman və sərəncamları ilə yeni dövlət korporativ idarəetmə orqanları yaradılmış, onlara müvafiq səlahiyyətlər verilmiş və fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu publik hüquqi şəxs yaradılıb, yanvarın 11-də imzaladığı Fərmanla Qarabağ Dirçəliş Fondunun Nizamnaməsi təsdiq edilib (Qarabağ Dirçəliş Fondu publik hüquqi şəxs

yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı).

Bu sənədlərdə qeyd olunduğu kimi, dövlətə məxsus hüquqi şəxs olan Qarabağ Dirçəliş Fondu Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa və yenidən qurulması, eləcə də onun davamlı inkişafı üçün prioritet vəzifədir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (BMTİP) məlumatına görə, BMTİP və ABAD Şəki-Zaqatala iqtisadi zonasında ev təsərrüfatına dəstək proqramı həyata keçirir. Layihə ailələrə maliyyə dəstəyi verir, təlimlər keçirir və ailə brendinin yaradılmasına dəstək verir. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (UNHCR) uzunmüddətli “Kəhriz” layihəsi həyata keçirilir. Layihənin əsas fəaliyyət istiqaməti kanalların bərpa və regionlarda resurs mərkəzlərinin yaradılması olub. Bu proqram bilavasitə yaşayış məntəqələrinin içməli su ilə təminatının inkişafına və kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması imkanlarına töhfə verdi. Layihələrə əlavə olaraq, Aİ-nin təhsil, səhiyyə və enerji sahələrində fəvqəladə hallar proqramları var idi. ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) və Halo Trust da Qarabağda minaların təmizlənməsində iştirak edib. Nəticədə, Cədvəl 2. -də göstərilən mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsi və onların işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə strateji və əlaqələndirilmiş investisiya qoyuluşu gələcəkdə bu ərazilərin iqtisadiyyatını Azərbaycanın ümumi iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiya edə bilər.

Cədvəl 2: Göstərilən mənbələrdən vəsait toplamaq və bu vəsaitləri strateji və koordinasiya şəkildə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə yatırmaq

Sahələr	Minalardan təmizlənmə	Kritik yol xəritələrinin bərpası	Ev/mənzil, İcməli su, Sanitariya və İrriqasiya	Təhsil, Səhiyyə və Telekommunikasiya	Kiçik və Orta Biznes, Ev təsərrüfatı, Bank və Turizm	Dağ-mədən sənayesi, Kənd Təsərrüfatı inkişafı, Enerji proyektləri
Maliyyə mənbələri						
ANAMA	✓					
Beynəlxalq Etimad Fondu	✓					
ABŞİA (USAID)	✓		✓		✓	
Halo Turst	✓					
Dünya Bankı		✓	✓		✓	✓
İslam İnkişaf Bankı		✓			✓	
Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC)					✓	✓
Asiya İnkişaf Bankı		✓			✓	
ARDNF (SOFAZ)		✓		✓		✓
BMTİP (UNDP)		✓	✓	✓		
Qırmızı Xaç Cəmiyyəti (ICRC)			✓			
Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (IOM)			✓	✓		
Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyi (ITU)				✓		

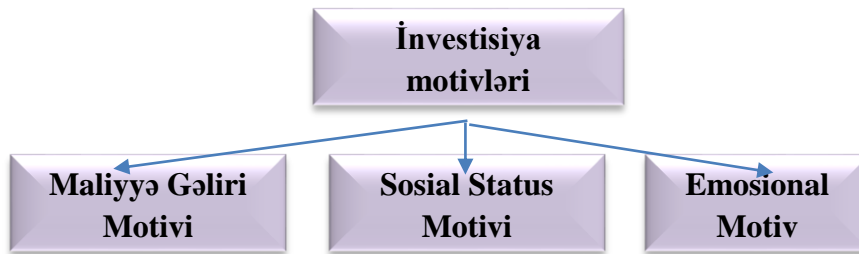
Mənbə: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin kiçik analitiki Ayhan Satıcının şərhli s.3 <https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df>.

Münaqişədən sonrakı dövrdə yeni yaranan ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsi mürəkkəb prosesdir. Investisiyada məlumatın mövcud olma dərəcəsinin qoyulacağı investisiyalarla düz mütənasiblik təşkil edir. Bu o deməkdir ki, ərazi

haqqında nə qədər çox məlumat olarsa, bir o qədər investor cəlb edə bilər. Münaqişədən sonrakı dövrdə informasiya çatışmazlığı səbəbindən ilkin mərhələdə diaspor nümayəndələri iş adamlarına yerləşdikləri ölkələr haqqında kifayət qədər məlumat versələr, investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edə bilərlər. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, münaqişədən sonrakı investisiyalara diaspor investisiyalarının cəlb edilməsinin motivləri 3 qrupa bölünür. Sxem 2.1-də göstərildiyi kimi, bu motivlər maliyyə gəlirləri və sosial status maraqları ilə yanaşı, emosional bağlardan istifadə edərək investisiya cəlb etmək üçün də istifadə edilə bilər.

- Maliyyə gəliri motivi - investisiyanın qaytarılması deməkdir;
- Sosial status motivi - cəlb edilmiş investora təyin edilə bilən sosial statusa aiddir. Bu da öz növbəsində əlavə başlanğıc amili kimi qeydə alınır;
- Emosional motiv əksər millətlərarası münaqişələrə cəlb oluna bilən motiv hesab edilir və investorun dəyərlərdən mənəvi həzz almasına və ölkəyə verdiyi töhfəyə əsaslanan sərmayəni təmsil edir.

Sxem 3: Post-konflikt investisiya qoyuluşunda diaspora investisiyalarının cəlb edilməsi üçün olan motivlər

Mənbə: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin post-konflikt dövründə bərpa prosesi İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin kiçik analitiki Ayhan Saticının şərhli s.5.

Diaspora investisiya yatırmaq üçün bir neçə model ölkə var. Məsələn, Çilidə yaradılmış Çili Fondu diaspor investisiyalarını cəlb etməklə innovativ aqrobiznes startaplarını dəstəkləyir. Ekvadordakı El Cucayo Fondu Ekvadordakı miqrant biznes sahiblərinə ölkədə fərdi biznes və ya korporasiyaların yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində dəstək verir. İnvestisiya kapitalına 25-50% bonus və uğurlu biznes üçün 500-50.000 dollar maliyyələşdirmə təklif edirlər.

Bir sıra dost ölkələr - Türkiyə, Pakistan, İsrail, Macarıstan, İran, İtaliya, Böyük Britaniya və başqaları işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın geri

qaytarılması prosesində iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər. Birinci müqavilə türk firması ilə imzalanıb, ikinci müqavilənin isə İtaliya firması ilə imzalanması planlaşdırılır. Türkiyənin Cengiz Holding Qrupunun üzvü olan Eti Bakır A şirkəti Daşkəsən və işğaldan azad edilmiş Kəlbəcər rayonlarında, eləcə də Kəlbəcər bölgəsində Qaşqaçay və Elbaydaş və Ağduzdağ filiz yataqlarının tədqiqi, tədqiqi, kəşfiyyatı, işlənməsi və istismara verilməsində iştirak edir.

Qarabağda tikinti işləri ilə bağlı artıq xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq edilməyə başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-də elektrik enerjisi üzrə infrastrukturunu yaratmaq məqsədi ilə Azərenerji ilə İtaliyanın Ansaldo Energia şirkətləri qarşılıqlı əməkdaşlıqda təchizat müqavilələri imzalamışdır. Müqaviləyə görə, İtaliya şirkəti Qubadlıda, Ağdamda, Kəlbəcərdə, Füzulidə tikiləcək 4 ədəd 110 kilovoltluq transformator yarımstansiyasını təchiz edəcək. Türkiyə Cümhuriyyətində 130 texnologiyalar üzrə şirkətlərə dəstək verən GOSB Texnoparkı ilə Azərbaycanın İnnovasiyalar Agentliyi arasında imzalanan elmi və mədəni əməkdaşlıq haqqında Memoranduma əsasən, Qarabağ regionunda Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılacaqdır. Parkda ən son elmi nailiyyətlərlə yanaşı yüksək texnologiyalı cihazların istehsalı da planlaşdırılır. Azərbaycan və Macarıstan şirkətləri Macarıstan şirkətlərinin Qarabağda torpaqların bərpasında iştirakını müzakirə ediblər. Macarıstanın Eksimbankı restrukturizasiya proqramında iştirak etmək istəyən Macarıstan şirkətlərinə 100 milyon dollarlıq kredit xətti açıb. Macarıstan həmçinin minalardan təmizləmək üçün 25 000 avro grant təklif edib. Böyük Britaniya Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsində Azərbaycana kömək edə biləcəyini bəyan etmişdir (<https://science.gov.az/az/news/open/15789>).

Münaqişədən sonrakı dövrdə sərmayə qoyuluşu sahələri ətraflı öyrənilməli və addım-addım prioritetləşdirilməlidir. Vətəndaşların ilkin yaşayış səviyyəsi ilə təmin edildikdən sonra köçürülməsi prosesində ilk növbədə sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə diqqət yetirilməlidir. Bundan əlavə, davamlı iqtisadi inkişaf üçün uzunmüddətli model yaratmaq və investisiyalardan davamlı gəlir əldə etmək üçün

strateji sahələri seçmək lazımdır. Nəhayət, Dağlıq Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarının potensialından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

III FƏSİL. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ MALİYYƏNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ayrılmış dövlət maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları

Müasir dövrün aktual problemlərindən biri də Azərbaycanın iqtisadi inkişafının insan, yanacaq-energetika və maliyyə resursları kimi problemlərinin, habelə onlardan səmərəli istifadənin təkmilləşdirilməsi problemlərinin və bu ehtiyatların səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsidir. Ölkəmizin iqtisadi resurs potensialının mövcud vəziyyətini obyektiv təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün iqtisadi inkişaf resurslarından istifadənin real vəziyyəti təhlil edilməli, bu sahədə mövcud problemlər nəzərə alınmalı, müqayisəli tədqiqatlar və elmi-metodik tədqiqatlar aparılmalıdır. İqtisadi resurslardan istifadənin qiymətləndirilməsi çərçivəsi gücləndirilməlidir. Bundan əlavə, iqtisadi resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmalı və bu sahədə problemlər ümumiləşdirilməli və praktiki proseslərdə adekvat şəkildə həll edilməlidir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təkmilləşdirilməsinə dair əsas istiqamətlər və bu resurslardan istifadənin tənzimlənməsi sisteminin inkişaf prioritetləri ölkənin davamlı iqtisadi inkişafı kontekstində müəyyən edilməlidir (Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin Strateji Planı, 2015-2020 5 dekabr 2014).

Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində iqtisadi resursların balansı optimal şəkildə təşkil edilməli və bu resursların uyğun istifadə edilməsi və bölüşdürülməsi təmin olunmalıdır. Milli iqtisadiyyat üzrə inkişafda resurslardan istifadədə konseptual aspektlər və rol cəhətdən qeyd oluna bilər:

- resurslardan və praktiki alətlərdən istifadə meyarları hazırlanmalı, cəmiyyətin və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında insan amili maksimum nəzərə alınmalıdır;

- yanacaq-enerji ehtiyatlarından istifadəyə konseptual yanaşmanı təmin etmək üçün bu resurslardan istifadəyə dair güclü hüquqi-normativ bazanın yaradılması,

resursların hərəkətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi, onların uçotu mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və təhlil;

- ən əsas konseptual yanaşma kimi maliyyə resurslarından istifadəni optimallaşdırmaq baxımından dövlətin bu sahədəki strateji və prioritet vəzifələrinin adekvatlığı və s.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə iqtisadi resurslardan istifadəni tənzimləyən qanunvericilik bazasının yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi problemləri ölkəmiz üçün aktuallığını saxlamaqda davam edir. Bu sahədə problemlərin sistemli şəkildə müəyyən edilməsi və həlli mexanizmlərinin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu baxımdan bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək faydalıdır (Qorçiyeva N.V. 2016: s.450):

- milli ehtiyatlardan istifadəni tənzimləyən qanunvericilik bazası, xüsusən də tədqiqat, istehsal, nəqliyyat, istifadə, ixrac, emalın təşkili və istehsalın yaradılmasını tənzimləyən qanunlar hazırlanmalıdır;

- ölkənin davamlı iqtisadi inkişafı və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi kontekstində iqtisadi resurslardan istifadəni tənzimləyən hüquqi və normativ sənədlərin layihələri təqdim etmək;

- işəgötürənlərin və təşkilatların, sahibkarlıq və biznes qurumlarının insan resurslarından, vəzifə və hüquqlarından daha səmərəli istifadəni təmin etmək üçün onların stimullaşdırılmasının hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;

- yanacaq-enerji ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi, hasilatı, nəqli və emalı ilə əlaqədar proseslərin qanunvericilik və normativ tənzimləmə mexanizmlərində müasir reallıqları nəzərə almaqla yeni şəkildə işlənməlidir;

- yanacaq-enerji ehtiyatlarından maksimum istifadəni təmin etmək məqsədilə bu sahələrdə yüksək texnologiya və avadanlıqların tətbiqi üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görmək;

- yanacaq-enerji ehtiyatlarından istifadənin tənzimlənməsi, yanacaq-enerji ehtiyatlarına investisiyaların genişləndirilməsi, kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətinin stimullaşdırılması, normaların optimallaşdırılması üzrə hüquqi bazanın hazırlanması prosesində bu sahədə mexanizmlərin milli konseptual

səviyyədə nəzərə alınması; resurslardan istifadə və s. maksimum nəzərə alınmalıdır;

- dövlət büdcəsindən və digər maliyyə sistemlərindən, maliyyə və sığorta təşkilatlarından, fondlardan və assosiasiyalardan və s. maliyyə resursları, o cümlədən Effektiv istifadəni təmin etmək üçün hüquqi və normativ baza yenidən işlənib hazırlanmalı və ya təkmilləşdirilməlidir.

Unutmaq olmaz ki, ölkəmizin əsas resurs potensialı olan yanacaq-enerji ehtiyatlarının tədqiqi, işlənməsi və istifadəsi genişlənir. Bir çox tanınmış neft və təbii qaz yataqları istismar edilmişdir, lakin onlar hələ də xammal şəklində olsalar da, onların ixrac potensialı xeyli artmış və ölkəmiz üçün mühüm valyuta gəlirləri mənbəyinə çevrilmişdir. Maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və problemləri araşdırılmış, Azərbaycanda iqtisadi resurslardan istifadənin tənzimlənməsi sisteminin inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlər, vəzifələr, problemlər və prioritetləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar (Qorçiyeva N.V. 2016: s.450):

- qabaqcıl dünya təcrübəsinə uyğun olaraq insan resurslarından istifadənin tənzimlənməsi və təşkili üçün dövlət proqramları və strategiyaları hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;

- yanacaq-enerji emalı şəbəkəsi layihələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmləri yenidən işlənib hazırlanmalı və stimullar cəlbedici olmalıdır;

- ölkədə yanacaq-enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə dair müasir prioritetlər və strateji hədəflər təxirə salınmadan həyata keçirilməlidir;

- bütövlükdə ölkənin qeyri-neft gəlirlərindən, valyuta ehtiyatlarından və məcmu maliyyə resurslarından maksimum səmərəli istifadə üçün elmi-iqtisadi əsaslara əsaslanan praktiki fəaliyyətin metodoloji yanaşmaları və mexanizmləri, alətləri və üsulları işlənib hazırlanmalıdır;

- ölkənin əsas maliyyə sənədi olan dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməli, maliyyə

resurslarından istifadəyə nəzarət mexanizmləri hazırlanmalı, bu sahədə dünyada qabaqcıl təcrübə tətbiq edilməlidir. və s.

Prezident İlham Əliyev 2021-ci il dekabrın 10-da “İşğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncamı imzalamışdır. Sərəncama görə, İAEƏ-də əmək və iqtisadi ehtiyatlarının sərfəli idarə edilməsi, onların emal sənayesi və xidmət infrastrukturunu yaratmağa yönəltmək məqsədi ilə sosial sığorta, vergi güzəştləri və başqa güzəştlər tətbiq olunacaq. Həmçinin işğaldan azad edilmiş rayonlarda özəl müəssisələr üçün güzəştlər, investisiya təşviqi mexanizmlərini təkmilləşdirmək, bu rayonlarda istehsal fəaliyyətilə məşğul olan sahibkarlardan ötrü xammalın idxal edilməsi üçün vergi və gömrük güzəştləri müəyyən ediləcək. Əsas məqsəd İAEƏ-də iqtisadiyyatın bərpasını sürətləndirmək və investisiya cəlbediciliyini artırmaq, müasir və səmərəli ticarət, istehsal və xidmət infrastrukturunu yaratmaq, innovativ texnologiyaları tətbiq etmək, sənaye potensialını reallaşdırmaq, optimal stimulların inkişaf etdirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Sxemə əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərə yerli investisiyaların cəlb edilməsi üçün müxtəlif güzəştlər və imtiyazlar tətbiq olunacaq. Bu güzəştlər xarici investorların bu ərazilərə gəlməsinə təkan verəcək. Məqsəd təkcə işğaldan azad edilmiş əraziləri bərpa etmək deyil, həm də oradakı iqtisadiyyatı ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiya etməkdir. Ona görə də ümidverici addımların atılması vacibdir (<https://stm.az/az/news/824/azerbaycanda-biznes-muhiti-ve-imkanlar>).

Mütəxəssislər hesab edir ki, sahibkarlar regiona maraq göstərir və investisiya qoymaq istəyirlər. Bunun üçün real şəraitlər, əsaslar və uyğun çağırışlar var, amma müəyyən tərəddüdlərin olduğu da məlum məsələdir. Birinci olaraq, bir çox sahibkarların qısamüddətli mənfəət əldə etmək istəyi güclüdür, ikinci olaraq, regionun və ya iqtisadi rayonlar üzrə potensial haqqında çevik və ətraflı məlumatların səviyyəsi qənaətbəxş deyildir, üçüncü olaraq məxfi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istəyi var və dördüncü, regionda sahibkarlıq və biznes üçün gözlənilən əlavə stimullar və s. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonları üzrə potensial müəyyən edilmiş amillərdən başqa rayonlarda mövcud deyil. Təbii

sərvətlər, müharibə başa çatdıqdan sonra Prezidentin rəhbərliyi ilə dövlət və hökumət tərəfindən görülən işlər nəticəsində yaradılan və yaradılacaq şərait, regionun coğrafi mövqeyi və xarici bazarlara çıxış imkanları mühüm amillərdəndir.

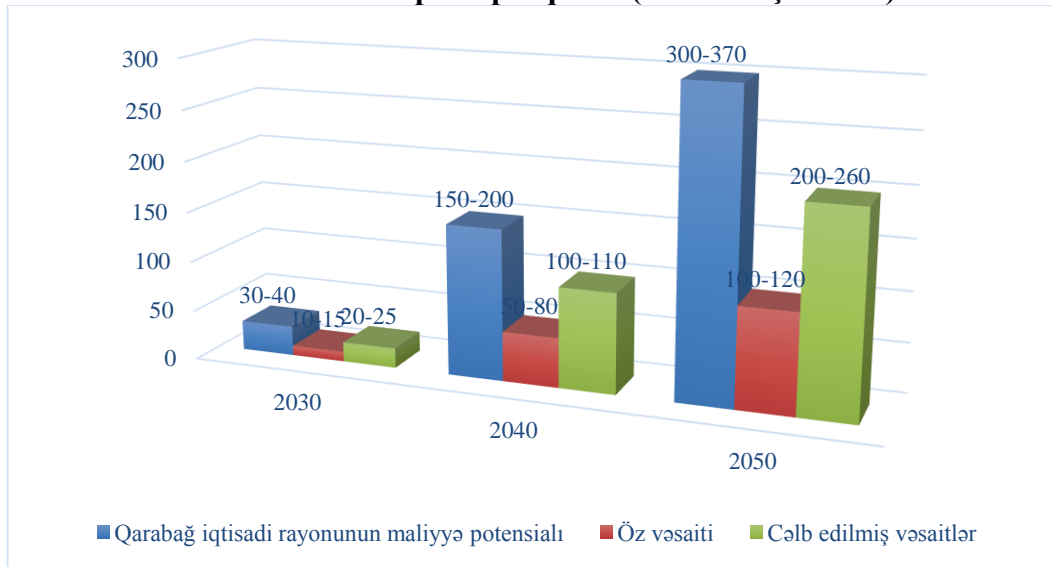
Sahibkarlar işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm, tikinti, kənd təsərrüfatı, istehsal məhsullarının tədarüku, o cümlədən emal, eləcə də xidmət və ticarət sahələrində qurub fəaliyyət göstərmək imkanı əldə ediblər. Bundan başqa, həmin sahələr üzrə hələ də rəqabətlik yoxdur, bunun üçün də investisiyalar üzrə daha çox qazanc gətirə bilər. Təbii sərvətlərin və faydalı qazıntıların işlənməsi investisiya baxımından böyük perspektivlər vəd edir. Son illər Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft ixrac prosesində qızıl əsas rola malikdir. İstər dünya bazarları üzrə qızılın qiyməti qalxmışdır, bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin müasir istehsal texnologiyaları deməyə əsas verir ki, İAEƏ-də qızıl yataqlarının işlənilməsi növbəti illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatına mühüm töhfələr verəcəkdir. Genişmiqyaslı reabilitasiya tədbirləri və yeni infrastrukturların tikintisi tikintidə yeni imkanlara yol açır. Bunların hamısı xarici investorların maraq dairəsindədir. Qarabağda KOB-un inkişaf etməsi bu sahələrdə canlanma yarada bilər. Təbii ki, iri şirkətlərin fəaliyyəti önəmlidir və onlar da məşğulluğun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə, KOM-lar iqtisadi sistemin mərkəzində olmalıdır. Təbii ki, bir sıra infrastruktur problemləri ola bilər, lakin ən əsası KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışının təmin edilməsidir (<https://stm.az/az/news/824/azerbaycanda-biznes-muhiti-ve-imkanlar>).

Prezident uyğun sərəncamları ilə Araz Vadisi İqtisadi Zonası Sənaye Parkı ilə yanaşı, Cəbrayılada Ağdam Sənaye Parkının yaradılması işğaldan azad edilmiş rayonların inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Bu sənaye parklarında məskunlaşmaqdan ötrü sahibkarların nazirliyə 10 layihənin təqdim edilməsi məlumdur. Bu layihələr üzrə ilkin investisiyaların dəyəri 40 mln. Manat təşkil edir. Ağdam Sənaye Parkında müxtəlif növ sintetik xalçaların, xüsusi və fərdi geyimlərin, polimer məmulatların, günəş enerjisi ilə işləyən işıq dirəklərinin və xüsusi dam örtüklərinin, prefabrik dəmir və beton məmulatları üzrə istehsalda beş

layihə nəzərdən keçirilir. Bu layihələrin 1100-dən çox yeni iş yerlərini yaratmaq nəzərdə tutulur. Bu sənaye parklarının rezidentləri ölkədəki ümumi sənaye üzrə parklara şamil edilən güzəştlərdən, həmçinin sırf İAEƏ-dən ötrü nəzərdə tutulan imtiyaz və güzəştlərdən yararlanmaq mümkün olacaq.

2050-ci ilə qədər Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının ölkənin maliyyə potensialının 30-40 faizinə qədər yüksələcəyi tamamilə realdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesinin dərinləşməsi bu nəticəyə gətirib çıxarır. 30 illik işğal zamanı vəhşicəsinə dağıdılan bu potensialın bərpasına və tədricən inkişafına 2021-ci ildən başlanılıb.

Qrafik 6: 2030-2050-ci illərdə Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları)

Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>.

Qrafikdən görüldüyü kimi, Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının 2030-2050-ci illər arasında on dəfədən çox artacağı aydındır. Bu baxımdan, əsrin ortalarına qədər Qarabağ ən inkişaf etmiş rayona çevriləcək. (<https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>).

İqtisadi təhlillər nəticəsində artıq azad edilmiş rayonlarda müəyyən gəlir bazasının yaradılması prosesinin dinamikasını görə bilərik. Belə ki, tək-cə 2021-ci ilin büdcəsində Qarabağ iqtisadi rayonu hələ də bir çox rayonlarda yerli xərcləri ödəyə bilməsə də, sabit yerli gəlirlər yaradılıb.

Cədvəl 3: 2021-ci il üzrə Qarabağ iqtisadi rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərinin gəlir və xərcləri (min manat)

№	Rayonlar	Yerli gəlirlər	Yerli xərclər	Yerli gəlir və xərcləri tarazlaşdırmaq üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılmalar
1	Ağdam	5385	10425	5075
2	Cəbrayıl	998	3669	2687
3	Füzuli	7966	10351	2402
4	Kəlbəcər	1300	4989	3693
5	Qubadlı	3147	3413	-
6	Laçın	2420	5459	3114
7	Zəngilan	1631	2855	1227

Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>.

Təkcə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə deyil, bütövlükdə ölkədə investisiya və biznes mühitini yaxşılaşdırmaq, sahibkarlıq, regionlar və qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsi istiqamətində görülən işlərin hamısı pandemiya dövrünün Azərbaycan Respublikasında biznesə təsiri və dövlət dəstəyi mexanizmi, sənaye zonaları üzrə inkişafa şərait yaradacaqdır. Milli prioritetdən olan İAEƏ-ə böyük qayıdış və bu ərazilər üzrə həyata keçiriləcək ağıllı şəhər və ağıllı kənd konsepsiyalarının investorlardan ötrü yeni investisiya və biznes imkanlarını açır.

3.2. Özəl bölmənin inkişaf etdirilməsində maliyyə metod və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azad bazar münasibətlərinin əsas təzahürü özəl sektordur. Özəl sektorun mövcudluğu, onun iqtisadiyyatda böyük payı azad bazar münasibətlərini inkişaf etdirir. Bu günədək ölkəmizdə özəl sektorun inkişafı istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirilib və işlər davam etdirilir. Yəni özəl sektorun genişlənməsi davam edən prosesdir və bunun nə vaxt bitəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Azərbaycan iqtisadiyyatında özəl sektorun payı böyükdür. Son məlumatlara görə, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 85%-i özəl sektorun payına düşür. Bəzi sahələrdə, o cümlədən kənd təsərrüfatında, ticarət sektorunda əlavə dəyərin təxminən 100 %-i özəl sektorun payına düşür. Sənayedə bu rəqəm 90 % təşkil edir. Sosial və digər xidmətlər istisna olmaqla, özəl sektorun payı 80 %-i -dən çoxdur. Keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyatda payı kifayət qədər yüksəkdir. Bir çox inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə ÜDM-in bir hissəsi hələ də dövlət müəssisələri tərəfindən yaradılır. Hökumətin vəzifəsi firmaların əvəzinə fəaliyyət göstərmək deyil, onların uğur qazanması üçün əlverişli şərait yaratmaq və aralarındakı münaqişələri həll etməkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələr öz biznes mühitlərini yaxşılaşdırmağa və qlobal iqtisadiyyatda rəqabət aparmağa çalışmalıdırlar və hökumətlər iqtisadi subyektlərin müstəqil tənzimləyicilərinə çevrilməlidirlər. Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar ölkəmizdə özəl sektorun inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyacağını deməyə əsas verir (Cəfərov V. 2019: s.7).

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycanda özəl sektorun inkişafı bir neçə mərhələdən keçib. Birinci mərhələ 1993-cü ilə qədər olan dövrdür. Bu mərhələdə bazar iqtisadiyyatına keçiddə mühüm siyasət addımı olan özəlləşdirmənin olmaması səbəbindən iqtisadiyyatda özəl sektorun rolu zəiflədi. Özəl sektorun inkişafının ikinci mərhələsi 1993-2003-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələdə kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmət sahələrində, sənaye sektorunda geniş miqyaslı özəlləşdirmə aparılıb, ümumi daxili məhsulda (ÜDM) özəl sektorun xüsusi çəkisi xeyli artıb. Bu pay 1993-cü ildəki 25 faizdən 2003-cü ildə 73 %-ə yüksəlmişdir.

Özəl sektorun inkişafının üçüncü mərhələsi 2003-cü ilə təsadüf edir. Bu dövrdə ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə özəl sektora böyük dəstək göstərilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, sahibkarlar nəinki dəstəyə ümid edirdilər, həm də mövcud problemlərin həllinə çevrildilər. Bu baxımdan yaradılan mexanizmlər dövlət-biznes münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında mühüm rol oynayıb.

Bu strateji xətt hazırda davam etdirilir. Dövlət-sahibkarlıq münasibətlərinin inkişafı, sahibkarlıq sahəsində qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, regionlarda sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, sahibkarların hazırlanması və onların işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi İqtisadiyyatda özəl sektor 85%-ə yüksəlmiş, 75%-i bu sektorda cəmləşmişdir. İqtisadiyyatda yeni çağırışlar sahibkarlığa əlavə dəstək tələb edir. Sahibkarlığa dəstəyin artırılması ÜDM-in istehsalında, eləcə də ixracda özəl sektorun payını artıracaq (Cəfərov V. 2019: s.7).

Azərbaycanda yaradılmış iqtisadi siyasətin yeni strateji idarəetmə sistemində uyğun olaraq Qarabağ bölgəsi davamlı olaraq inkişaf edəcək və ölkə həyatına yenidən inteqrasiya edəcəkdir. Qarabağın inkişaf strategiyası zaman ardıcılığı və regionlar nəzərə alınmaqla aşağıdakı prioritetlər üzrə həyata keçirilə bilər. Qarabağın inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün idarəetmə, monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmi, o cümlədən şəffaf və hesabatlı maliyyə mexanizmi yaradıla bilər. Şəhər, qəsəbə və kəndlərin yeni baş planları əsasında işğaldan azad edilmiş ərazilərin zərərsizləşdirilməsi, quruculuq-abadlıq işlərinə başlanacaqdır. Rayonun iqtisadi infrastrukturunu, o cümlədən yollar, meliorasiya və irriqasiya, elektrik enerjisi, qaz, su, kanalizasiya və s. sistemləri yaratmaq, bərpa etmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Eyni zamanda, rayonun sosial infrastrukturunun, o cümlədən təhsil və səhiyyənin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət və bələdiyyə orqanlarının tam fəaliyyət göstərməsinə, iqtisadiyyatın rəqabətədavamlı sahələrinin inkişafına və əhalinin məşğulluğunun, o cümlədən özünüməşğulluğun təmin edilməsinə

üstünlük verilməlidir. Məcburi köçkünlərin mərhələ-mərhələ dönüşü, iqtisadi və sosial məsələlər nəzərə alınmaqla, insan kapitalının inkişafı, dövlət investisiyaları ilə yanaşı xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın, xüsusilə mikro, kiçik və orta biznesin inkişafı, innovativ iqtisadi həllər, yeni texnologiyalar, yaşıl iqtisadiyyat və dövri iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun inkişaf da prioritetlər sırasındadır.

Burada müxtəlif maliyyə mənbələrindən, o cümlədən dövlət büdcəsindən, ARDNF-dən, xarici kredit təşkilatlarının maliyyələşdirilməsindən, qrant və ianələrdən, özəl investisiyalardan və qanunla qadağan olunmayan digər mənbələrdən istifadə etmək olar. Artıq beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin, iri və orta biznes nümayəndələrinin post-konflikt quruculuğunda iştiraka marağı hiss olunur. Hər bir beynəlxalq təşkilat öz mandatına uyğun, hər bir biznes isə öz profilinə uyğun olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərə sərmayə qoymağa hazır idi. İsraildə olduğu kimi Azərbaycanda da diaspora investisiya modelindən geniş istifadə oluna bilər. Münaqişədən sonrakı dövrdə ərazilərdə texnologiyaya investisiya vençur kapitalı, kraudfandinq və kraudfandinq vasitəsilə artırıla bilər. İlk mərhələdə böyük məbləğdə sərmayə qoymaq çətin olduğundan, KOS səviyyəsində investisiyaların cəlb edilməsi gələcəkdə böyük investisiyalara dəstək olacaq. Nəticədə, Tayvan və Yaponiya texnologiyaya vençur kapitalı investisiyalarında özlərini sübut etdilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq vasitəsilə bir çox sahələrə investisiyalar yatırıla bilər. İnfrastruktur layihələrinin dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında həyata keçirilməsi özəl sektorun canlanmasına, səmərəliliyin artmasına və dövlət büdcəsinə yükün azalmasına gətirib çıxarır.

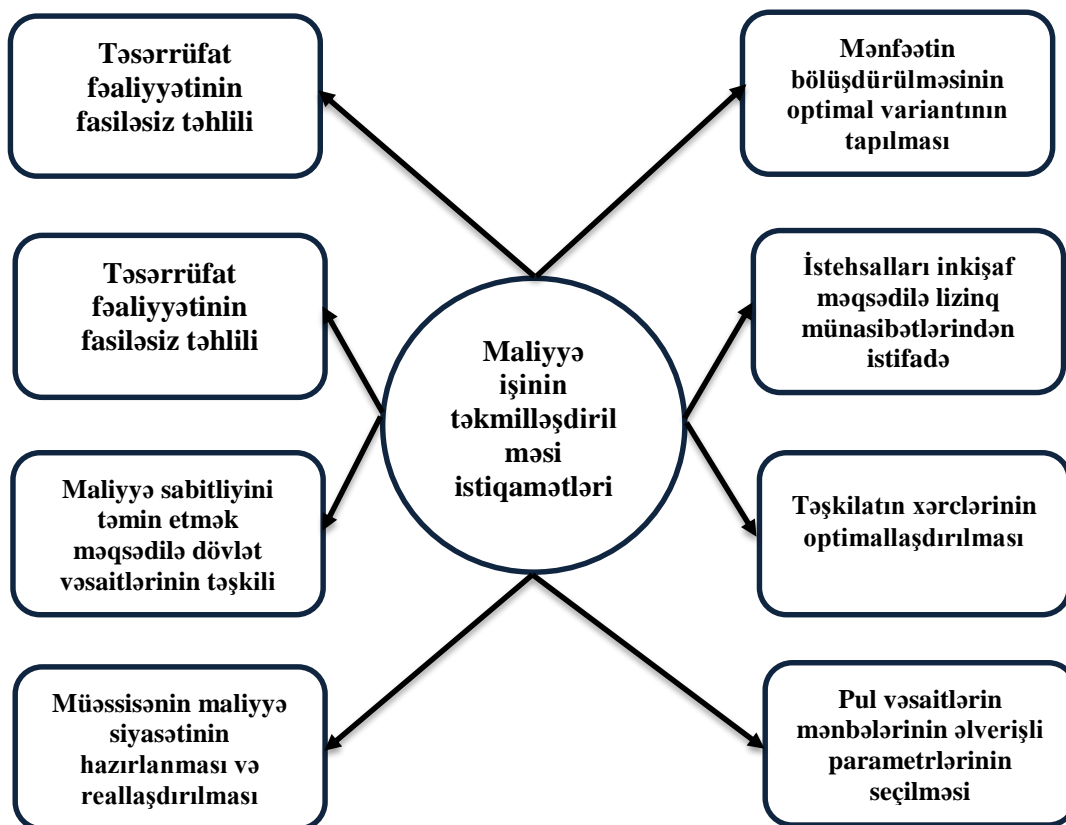
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə inkişaf perspektivləri. Bu sahələrə qoyulan investisiyalar həm qeyri-əmtəə ixracının artırılması və idxalın əvəzlənməsi, həm də dəyər zəncirlərinin daxil edilməsi baxımından əhəmiyyətli olacaq. Münaqişədən sonrakı tikinti ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi baxımından mühüm rol oynayacaqdır. Sənaye parkları və məhəllələri, aqro-sənaye parkları və digər investisiya təşviqi mexanizmləri də daxil olmaqla, bu sahələrə investisiyaların təşviqi üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edilə bilər.

Qarabağın resursları, strateji aktivləri, səmərəliliyi və investora fayda verə biləcək bazarları var. Bölgənin Naxçıvan vasitəsilə həm 80 milyonluq İran, həm də 83 milyonluq Türkiyə bazarlarına çıxışı ixrac yönümlü investisiyalar üçün cəlbedicidir.

Bütövlükdə Qarabağ regionu Azərbaycanın iqtisadi inkişafının yeni coğrafi sürücüsünə - artım mərkəzinə çevriləcək. Bu regionda investisiya və tikinti işləri Azərbaycanın ÜDM-in artımını sürətləndirəcək.

Maliyyələşdirmə üsullarının təkmilləşdirilməsi mexanizmindən danışarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyəsinin idarə olunmasında maliyyələşdirmə metodlarından istifadə edilərkən. Müxtəlif üsullardan istifadə hökumətin siyasətindən asılıdır. Ölkəmizdə investisiya siyasəti çərçivəsində investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, eləcə də bu sahədə dövlət maliyyələşdirməsinin təkmilləşdirilməsi üçün kənar vəsaitlərdən istifadə, eləcə də müəssisələrdə özünümaliyyələşdirmə metodu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Özünümaliyyələşdirmə zamanı müəssisələr öz gəlirləri hesabına maliyyələşdirirlər. Özünümaliyyələşdirmə vəziyyətində müəssisələr daim öz ehtiyatlarını artırmağa və minimum xərclə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışırlar. İstər dövlət, istərsə də müəssisələr tərəfindən müxtəlif maliyyələşdirmə üsullarından istifadə edilərkən mövcud nöqsanların aradan qaldırılması və mövcud problemlərin həlli, eləcə də fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməlidir. Şirkət bütün bu istehsal, əmək, hazır məhsulun satışı və s. proseslərdə iştirak edir. Maliyyə nəticələrinin bölüşdürülməsindən və yenidən bölüşdürülməsindən əlavə maliyyələşdirmə prosesi və bütövlükdə bir-biri ilə əlaqəli göstəricilər sistemi nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində təqdim etdiyi mənfəət bütövlükdə xalis gəlirin realizə olunmuş hissəsinin dəyərini əks etdirir ki, bu da müəssisəni çox mənfəət əldə etməyə stimullaşdırır.

Sxem 4: Maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Mənbə: Ataşov B. 2009.

Ümumiyyətlə, hər bir müəssisə resurslardan qənaətlə istifadə etməklə və bununla da öz fəaliyyətini tənzimləməklə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır. Özəl bölmənin inkişaf etdirilməsində maliyyə resurslarının təşkilinin ümumi prinsiplərini nəzərdən keçirək:

Birinci prinsip. Özəl bölmənin inkişaf etdirilməsində maliyyə resursları, lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, onlar borc vəsaitləri və xüsusi vəsaitlər hesabına formalaşır. Xüsusi maliyyə ehtiyatları müəssisələr yarandığı andan formalaşır və nizamnamə fondunun yaradılması zamanı müəyyən edilir. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, hər hansı təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ilk növbədə müəssisənin özünün maliyyə vəsaiti olmalıdır.

İkinci prinsip Hər hansı özəl sahənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini, onun keçmiş və indiki gələcəyini proqnozlaşdırmaqla maliyyə planının tərtib edilməsidir. Maliyyə planının tərtibi müəssisələrin normal və etibarlı fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və maliyyə nəticələrinin təmin edilməsi üçün maliyyə resurslarının, kapitalın, gəlir və xərclərin proqnozlaşdırılmasında bir çox məsələlər

öz əksini tapır. Bu sonuncu prinsip dövriyyə kapitalının qorunmasından istifadə edir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi azalarsa, o zaman müəssisənin daha normal işləməyə davam etməsi və maliyyə sabitliyini itirməsi təhlükəsi yaranır. Ona görə də dövriyyə vəsaitlərini saxlamaq üçün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi vacibdir.

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələndirilməsindən ötrü zəruri sayılan maliyyə mənbələri 3 hissəyə bölünür: qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli. Əvvəlki qısamüddətli maliyyə mənbələrindən danışarkən onların hər birinin məzmununu ayrıca nəzərdən keçirsək, qeyd etmək lazımdır ki, bunlar ən çox istifadə olunan və bərpa olunan vəsaitdir. Qısamüddətli maliyyə resursları il ərzində istifadə olunaraq geri qaytarılır və ya bu müddətdən sonra məzmunu yoxdur. Qısamüddətli maliyyənin mənbələri daha çox dövriyyə kapitalının əldə edilməsinə yönəldilir ki, onlar adətən vəsaitləri necə cəlb etməyi və idarə etməyi öyrənirlər. Həmin maliyyə üzrə mənbələrə aşağıdakılar aiddir:

1. Faktoring;
2. Qısamüddətdə olan bank üzrə kreditlər;
3. Kredit daxilolmaları;
4. Qiymətli kağızlar üzrə bazarda ticarət edilən qısamüddətli qiymətli kağızlar;
5. Başqa qısamüddətli mənbələr.

Ümumiyyətlə, həmin müəssisələr üzrə maliyyə idarəçiliyi adətən əsas götürülür. Maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi və müvafiq maliyyələşdirilməsi icra yolu ilə təmin edilir. Müasir dövrdə müəssisələrin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün onların maliyyələşdirilməsinə ehtiyac var. Buna görə də, həmişə istifadə edilməsindən və ya alınmasından asılı olmayaraq, onlar maliyyələşdirmə və investisiyalar kimi təsnif edilir. Bütövlükdə dövlətin maliyyə idarəçiliyi üzrə maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları aşağıdakılardır:

- büdcə gəlirlərinin artımına nail olunması və büdcəyə potensial gəlirlərin daxil olması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- fiskal siyasətin tərkib hissəsi olan vergi siyasəti sahəsində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən yüngül birbaşa vergilər üzrə vergi yükünün azaldılması və vergi güzəştləri üzrə tədbirlərin görülməsi;

- dövlətin tərəfindən bank islahatlarını daha da dərinləşdirmək və bank sistemlə bağlı qəbul edilmiş qanunlarda mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması, habelə əhalidən əmanətlərin cəlb edilməsi üçün uyğun sığortalı sistemin formaya salınması;

- sosial siyasət yolu ilə yoxsulluğun azaldılması, habelə əlillərə, qaçqınlara və məcburi köçkünlərə daha çox ünvanlı yardımın göstərilməsi, o cümlədən əmək haqqı üzrə müxtəlif səviyyələr arasında fərqlərin azaldılması, əməkhaqqı sistemi üzrə təkmilləşdirmə istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- dövlət borcunu idarəetmə mexanizmləri və büdcədə kəsirin strukturlarının təkmilləşdirilməsi.

Beynəlxalq maliyyə siyasəti üzrə dövlət siyasətində əsas istiqamətləri və beynəlxalq təcrübəni nəzərdən keçirək və sadalayaq:

- ölkəmizin dünya maliyyə siyasətinə inteqrasiyası;

- beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında Azərbaycan Respublikasının mövqelərini daha da gücləndirmək və ümumilikdə üzv ölkələrin maliyyə siyasətini ölkəmizə tətbiq etmək təcrübəsini öyrənmək;

- Azərbaycan Respublikasının fərqli xarici ölkələr üzrə maliyyədə əməkdaşlığı daha da genişləndirmək;

- ÜTT-yə üzvlük.

Bu sahələrin hər biri beynəlxalq maliyyədə siyasətin əsas hissəsidir və ölkəmizin bu sahədə praktikada tətbiqi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna uyğun olaraq vurğulamaq olar ki, BVF kredit münasibətlərini tənzipləməklə və bununla da Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində ölkəmizə müxtəlif tövsiyə və yardımların verilməsində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, Dünya Bankı ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq çərçivəsində. Azərbaycan və Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, eləcə də bütövlükdə

BMT İnkişaf Bankı ölkə ilə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin bir sıra aktual məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bildiyimiz kimi, cəmiyyətin inkişafı birbaşa olaraq həyata keçirilən sosial siyasətlə bağlıdır. İnfrastrukturun inkişafı və sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsi dövlət maliyyəsinin qeyri-istehsal sahələrinin təmin edilməsi və dövlətin sosial siyasətinin maliyyə vəsaitləri ilə həyata keçirilməsi funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Ölkə əhalisinin rifah halının yüksəldilməsi sosial-iqtisadi siyasətin mühüm prioritetlərindən biridir. Son illər bu istiqamətdə mühüm irəliləyişlər əldə olunub, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial ödənişlərin və əməkhaqlarının artırılması istiqamətində ardıcıl addımlar atılır. Dissertasiya işindən əsas nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Son illər həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində ümumi makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılıb, davamlı iqtisadi artım təmin edilib, sahibkarlığın inkişafı genişlənib, xüsusilə regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması genişlənib. Bütün bunlar əhalinin gəlir imkanlarının artmasına, əhalinin sosial vəziyyətinin xeyli yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur;

2. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpaedici planlar çox genişdir. Böyük Vətən müharibəsi nəticəsində qazanılmış şanlı qələbənin sayəsində qurtarılan ərazilərin bərpasının sürətləndirilməsi, müvafiq infrastrukturun yaradılması və rayonun Azərbaycanın iqtisadiyyatında inteqrasiyasını təmin etmək istiqamətlərində uğurlu işlər görülür. Artıq İAEƏ-in inkişaf və bərpa olunması konsepsiyaları hazırlanmışdır. Bu rayonlar üzrə iqtisadi potensial ölkəyə, xüsusi ilə qeyri-neft sahəsinə xarici və yerli investisiyaları cəlb etmək üçün möhkəm zəmin yaratmışdır;

3. Ölkənin ən vacib məqsədlərindən biri İAEƏ-in nəhəng potensialına uyğun olaraq hərtərəfli inkişaf etdirmək və müasirləşdirməkdən, onu Azərbaycanın ən zəngin və iqtisadi cəhətdən güclü bölgələrindən birinə çevirməkdən, həmin ərazilərdə sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılmasından, maliyyə mənbələrinin formalaşdırılmasından ibarətdir.

İAEƏ-də sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin aparılması məqsədəuyğun olardı:

1. Bu sahənin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan mövcud üsul və üsullar təkmilləşdirilməlidir. Bu baxımdan, sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən və sosial sahənin maliyyələşdirilməsində həmin ölkələrin istifadə etdiyi üsullardan istifadə etmək lazımdır;

2. İqtisadi tənzimləmə üsullarının tətbiqi sahəsində dövlət sahibkarların maraqlarının cəmiyyətin mənafeyinə uyğunlaşdırılmasını təmin edən balanslaşdırılmış vergi, gömrük, qiymət, kredit və sığorta siyasətini həyata keçirməlidir;

3. İAEĞ-də özəl bölmənin inkişafının texniki yenilənməsini, onun ixtisaslaşma səviyyəsini yüksəltməsinə və böyük istehsal sistemində daxil edilməsini stimullaşdırmaq vacibdir. Fikrimizcə, İAEƏ-də özəl bölmənin inkişafının stimullaşdırılması üçün vergi mexanizmindən istifadə edilməlidir;

4. İAEƏ-də yeni həyat keyfiyyətinin bərpası və inkişafının maliyyələşdirilməsi mənbələrini və imkanlarını müəyyən etmək, hazırda mövcud olan təbii sərvətlərindən və ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, məhsulların xarici bazarlara çıxarılması, əsasən Azərbaycan vətəndaşlarının cəlb edilməsi ilə sənaye sahibkarlığının formalaşdırılması təmin edilməsi daha məqsədəuyğun olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ataşov B. (2009), Müəssisələrin maliyyəsi, Bakı, Elm, 339 səh.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər 02 fevral 2021.
3. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2018-ci il üzrə hesabatı 2019, 22 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı 2020, 27 səh.
5. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin 2015-2020-ci illər üzrə Strateji Planı, 5 dekabr 2014.
6. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 31 dekabr 2020.
7. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.
8. Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti Statistik məcmuə Bakı, 2021, 268 səh.
9. Bağırov O. (2020), Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, təhlil, Air Center, 9 səh.
10. Cəfərov V. (2019), Özəl sektor iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir Mövqe, 26 oktyabr, 7 səh.
11. Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 1994 - cü il, 15 iyun.
12. Ələkbərov Ə.Ə., Qurbanov B.Ş. “Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf modeli və onun formalaşması prioritetləri.”, “Maliyyə və uçot” jurnalı №11, 2019, s.56-61.

13. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Azərbaycan iqtisadiyyatı postkonflikt dövründə: mövcud vəziyyət və strateji prioritetlər Dayanıqlı inkişaf, 2021, cild 1, № 1, səh.13-20.

14. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, 2020, № 4 (34), səh.27-33.

15. İbrahimov İ.H. Erməni terroru və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ekoloji vəziyyət, İqtisadiyyat jurnalı, № 50, 16-22 dekabr, 2021, səh.28-30.

16. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2021, 10 dekabr.

17. Leyla R. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri Xalq qazeti, 9 dekabr 2020-ci il, çərşənbə.

18. Məmmədova A. (2013), Əhalinin sosial müdafiəsi. State University of Economics May Conference, 151 səh.

19. Musayev A.F. “Modernləşdirmə və aktiv vergi siyasəti”. “Azərbaycanın vergi jurnalı”, 2012, №6, 345 səh.

20. Musayev A.F., Qarayev İ.Ə. “Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf”, “Azərbaycanın vergi jurnalı”, 2013, səh.67-86.

21. Qarabağ Dirçəliş Fondu”nun Nizamnaməsi təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı.

22. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı.

23. Qorçiyeva N.V. Azərbaycanda iqtisadi resurslardan istifadənin konseptual aspektləri. İqtisadiyyatın Davamlı İnkişafı Problemlər, Perspektivlər Beynəlxalq Elmi Konfransı, 2016, səh.449-451.

İngilis dilində

1. İbrahimov R. Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview Hankuk University of Foreign Studies Research Fund of, 2021, p.71-80.

Rus dilində

1. Волгин Н.А. (2010), “Социальная политика”, Под. общ. ред. Москва, изд. “Экзамен”, 734 стр.

2. Калашников С. “Социальное государство: эволюция и этапы становления”, Человек и труд, 2002, №10, 50 стр.

3. Куликов В.В. “Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики”, В.В. Куликов, В.Д. Роик Российский экономический журнал, 2005, №1, стр.4-5.

4. Охотский Е.В. “Социальное государство и социальная политика современной России: ориентация на результат”, Е.В. Охотский, В.А. Богучарская, Труд и социальные отношения, 2012, № 5(95), стр.30-44.

5. Побережная О.Е. “Теория и практика социального государства”, О.Е. Побережная Науч. тр. Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь. Минск, Вып. 4. 2004, стр.302-309.

Türk dilində

1. Mustafa S.B. “Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları ULİSA12”, Sayı 8 2020, Aralık, 2020, s.14-19.

İnternet resursları

1. <http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>

2. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/728070(meqale).pdf).
3. <https://bakuresearchinstitute.org/az/social-development-in-azerbaijan-illusion-and-reality/>
4. <https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df>.
5. <https://ikisahil.az/post/217304-ishgaldan-azad-edilmish-eraziler-olke-iqtisadiyyatinda-yeni-merhele>
6. <https://ikisahil.az/post/261558-ehalinin-sosial-veziyyetinin-yaxshilashdirilmasi-ile-bagli-teklifler-budce-layihesinde-nezere-alinib>
7. <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>
8. <https://science.gov.az/az/news/open/15789>
9. <https://stm.az/az/news/824/azerbaycanda-biznes-muhiti-ve-imkanlar>
10. <https://vergiler.az/news/economy/11072.html>
11. <https://vergiler.az/news/economy/11182.html> İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafında yerli və beynəlxalq təcrübədən istifadə zəruridir 18 DEKABR 2020.
12. <https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9367>.
13. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
14. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/91329>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Münaqişə dövründə Qarabağ ərazisindəki yeddi rayonun talan edilmiş, məhv edilmiş qəsəbə, mədəniməişət obyektləri, tarixi abidələr və şəhid olmuş, əlil olmuş insanları barədə.....	43
Cədvəl 2: Göstərilən mənbələrdən vəsait toplamaq və bu vəsaitləri strateji və koordinasiya şəkildə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə yatırmaq.....	54
Cədvəl 3: 2021-ci il üzrə Qarabağ iqtisadi rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərinin gəlir və xərcləri (min manat).....	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirləri, milyon manatla.....	34
Qrafik 2: Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Xərcləri.....	35
Qrafik 3: 2015-2020-ci illərdə minimum əməkhaqqı və bir nəfərə düşən orta aylıq əməkhaqqı.....	36
Qrafik 4: 2020-ci ildə dövlət büdcəsinin səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri, milyon manat.....	37
Qrafik 5: 2015-2021-ci illər üzrə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar, mln.manatla.....	50
Qrafik 6: 2030-2050-ci illərdə Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları).....	63

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Yaşayış minimumu (2021-cu il üçün, manatla).....	36
--	----

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Sosial vəziyyəti müəyyənləşdirən ictimai şərtlər.....	20
Sxem 2: Əsas funksiyalar.....	23
Sxem 3: Post-konflikt investisiya qoyuluşunda diaspora investisiyalarının cəlb edilməsi üçün olan motivlər.....	55
Sxem 4: Maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	69